

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИНИ БОШҚАРИШ КАФЕДРАСИ

5610100 – ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИНИ БОШҚАРИШ ЙЎНАЛИШИ

4-31 гурӯҳ талабаси Эшқулов Самандар Тошпўлатовичнинг

Б И Т И Р У В М А Л А К А В И Й И Ш И

**МАВЗУ: Чорвачилик фермаларининг замонавий талабларга
жавоб берадиган моддий-техника базасини ривожлантириш**

Илмий раҳбар:

Фермер хўжалигини бошқариш

кафедраси доценти

А.А.Абдувасиков

Ассистент

М.М.Маматов

Иш кўриб чиқилди ва ҳимояга қўйилди.

Фермер хўжалигини бошқариш
кафедраси мудири, доцент

Фермер хўжалигини бошқариш
факультети декани, доцент

_____ Р.Х.Пулатова

_____ Н.Норалиев

“ ____ ” _____ 2013 й.

“ ____ ” _____ 2013 й.

ТОШКЕНТ –2013 й.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ.....	3-6
	АДАБИЁТЛАР ШАРХИ	7-10
I-Боб.	ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК СОҲАСИНИ БАР- ҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎНАЛИШЛАРИ	
1.1.	Республикада чорвачиликни ривожлантириш асослари	11-21
1.2.	Чорвачиликнинг аҳамияти ва ривожлантиришниң истиқболли йўналишлари	21-24
II-Боб.	ЗАМОНАВИЙ ЧОРВАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ	
2.1.	Замонавий чорвачиликни ривожлантиришда хориж тажрибасини қўллаш	25-35
2.2.	Чорвачилик хўжалигини моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва саноат асосида ривожлантириш	35-49
III-Боб.	ЧОРВАЧИЛИКНИНГ ЗАМОНАВИЙ МОДДИЙ- ТЕХНИКА БАЗАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА УНИ ЧОРВАЧИЛИК ИШЛАБ-ЧИҚАРИШ САМАРАДОР- ЛИГИГА ТАЪСИРИНИ БАҲОЛАШ	
3.1.	“Паркент чорваси” фермер хўжалигининг чорвачилик ишлаб-чиқариш самарадорлигининг тахлили	50-60
3.2.	Чорвачилик моддий-техника базасида инновацион технологиялар самарадорлиги	60-64
	ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР	65-67
	ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	68-69
	ИЛОВАЛАР	70

КИРИШ

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида чорвачилик соҳасида олиб борилган иқтисодий ислоҳотлар жараёнида тармоқда сезиларли даражада натижаларга эришилди. Жумладан, соҳада туб ислоҳотлар амалга оширилдики, давлат тассаруфидаги бўлган чорвачилик хўжаликлари, чорвачилик мажмуаларини хусусийлаштириш ва акциядорлик жамиятларига айлантириш ҳамда чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларини ташкил этиш бўйича ислоҳотлар олиб борилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелдаги ПК-842-сонли “Шаҳсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларидаги чорва мол бош сонларини рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги қарорининг қабул қилиниши тармоқнинг ривожланишига кескин таъсир кўрсатди. Ислоҳотлар натижасида мамлакатимизнинг барча ҳудудларидаги мол ва парранда бош сонлари кўпайиши кузатилмоқда. 2012 йил 1 январ ҳолатига мамлакатнинг барча тоифадаги қишлоқ хўжалик корхоналаридаги боқилаётган қорамоллар 10141,3 минг бошни ташкил этган ёки 2010йилнинг шу санасига нисбатан 1047,6 минг бош (111,5%)га кўпайган. Чорва молларининг асосий қисми бугунги кунда дехқон хўжаликларидаги боқилиб, кўпайтирилмоқда. Қорамолларнинг 93,1 фоизи, сигирларнинг 94,4 фоизи, қўй ва эчкиларнинг 78,1 фоизи ва чўчқаларнинг 64,3 фоизи дехқон хўжаликлари ҳиссасига тўғри келмоқда.

Бозор муносабатлари шароитида қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи ҳисобланган чорвачиликни янада ривожлантириш билан бир қаторда уларнинг фаолиятини самарали бошқариш, уларни зарур ахборотлар билан таъминлаш, ҳисоб маълумотларини ўз вақтида юритиш ва ҳисбот шаклларини тўғри ва аниқ расмийлаштириш, шунингдек, уларнинг тахлилини тўғри ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади.

Чорвачилик ҳам дәхқончилик каби қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғидир. Чорвачилик қимматбаҳо ва жуда зарур озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат учун қўплаб турдаги хом-ашё етказиб беради. Бинобарин, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўлиқ қондириш имкониятлари кўп жихатдан ана шу тармоқни мувоффақиятли ривожлантиришга боғлиқдир. Хусусан, Президентимиз ўзларининг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2013 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишлиланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида таъкидлаганларидек “Ўзбекистонда деярли барча қишлоқ хўжалик экиnlари ғалла, пахта, сабзавот, полиз экиnlари ва узумдан юқори ҳосил олинди. Мамлакатимиз дехқонлари мўл ҳосил етиштириши 3 миллион 460 минг тоннадан ортиқ пахта, 7 миллион 500 минг тонна ғалла, 2 миллион тоннадан зиёд картошка ва 9миллион тоннадан ортиқ сабзавот ҳамда полиз маҳсулотлари йигиб-териб олинди” мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши, халқ турмуш даражасининг муттасил ўсиб бориши бугунги кунда чорвачиликни янада ривожлантириш вазифасини қўймоқда. Бу муҳим вазифани бажариш учун энг аввало ҳар бир чорвачилик хўжаликларини атрофлича тахлил қилиш лозимдир.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилиши кўп жихатдан хўжаликда моддий-техника базасини ривожлантириш, чорвачилик хўжалигини моддий-техника базасини мустахкамлашда хориж тажрибасини қўллаш, фермер хўжалигида замонавий моддий-техника базасини ташкил этилиши билан боғлиқдир. Бу эса мавзунинг долзарблигидан далолат беради.

Чорвачилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини илдам ривожланаётган соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 65,3 фоизи унинг улушкига тўғри келади. Тармоқнинг асосий хусусияти шундаки, чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисми унчалик катта бўлмаган оиласиб (дехқон) хўжаликларида ишлаб

чиқарилмоқда. Ушбу хўжаликлар эгаллаган майдоннинг ўртача ҳажми 0,15 гектарни ташкил этади. Дехқон хўжаликларида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш катта ижтиомий аҳамиятга эга. Негаки, бу қўплаб оиласлар учун даромад олиш ва истеъмолнинг муҳим манбай ҳисобланади. Бирок, аксарият чорвачилик хўжаликларининг майдалиги замонавий технологияларни қўллаш ва “кўламдорликдан тежаш” орқали ижобий самара олиш имкониятининг чекланишига сабаб бўлмоқда. Бу эса тармок самарадорлиги кўрсаткичларининг пастлигига намоён бўлади.

Мамлакатда чорвачиликни ривожлантиришнинг бошқа муаммолари ҳам бор. Ушбу муаммоларнинг энг жиддийларидан бири озуқа етишмаслиги бўлиб, бу озуқа экинлари экиладиган майдонларнинг ҳаддан зиёд қисқариб кетгани билан боғлиқдир (1991 йилдан буён қорамол сони 45 фоизга кўпайганига қарамай, озуқа экин майдонлари 70 фоизга қисқарган). Кишлок қишлоқ ишлаб чиқарувчилари учун хизмат кўрсатиш инфратузилмасининг етарли даражада ривожланмагани ҳам долзарб муаммо ҳисобланади.

Ўзбекистон Ҳукумати чорвачиликни барқарор ривожлантириш муҳимлиги ва мавжуд муаммолар бартараф этиш лозимлигини тушунган ҳолда, тармоқни ислоҳ қилиш борасида қатор чоралар кўрмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 марта қабул қилинган “шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва молларни кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 308 - Қарори ушбу жараёнда муҳим дастури амал бўлмоқда.

Ўзбекистонда чорвачилик қишлоқ хўжалигининг асосий соҳаларидан бири ҳисобланади ва аҳоли истеъмолига гўшт, сут, тухум каби озиқ-овқат маҳсулотларини ҳамда енгил саноат учун қимматли хом ашё етказиб беради.

Чорвачилик соҳасини ривожлантириш аҳолини чорвачилик маҳсулотларига бўлган талабини қондиришда муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун эса чорва молларини маҳсулдорлигини ошириш ва насл қийматини яхшилаш зарур. Молларни маҳсулдорлигини оширишда ҳамда насл

сифатини такомиллаштириб боришда зоотехния ва ветеринария талабларига амал қилиш зарур.

Чорвачилик соҳасини қорамолчилик, қўйчилик, паррандачилик, йилқичилик, балиқчилик, асаларичилик каби кўпгина тармоқлари мавжуд. Шунинг учун хам бу тармоқларни ривожлантиришнинг асосий вазифалари-бу мустаҳкам озуқа базасини барпо этиш, чорва молларини турли сервитамин, оқсилга бой, тўйимли озуқалар билан йил давомида узлуксиз таъминлаб бориш, наслчилик-селекция ишларини тўғри ташкил этиш, илғор иш тажрибаларидан ҳамда илм-фанда эришилган ютуқлардан самарали фойдаланиш ва замонавий илғор технологияларни амалиётга кенг жорий қилишдан иборатdir.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлиланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислоҳотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш” номли маъruzаси. Бу маъruzада 2012 йил якунлари ҳамда 2013 йил учун белгилаб берилган мамлакатимиз тараққиётининг устувор йўналишлари, мақсад-вазифалари ёритилган. Қишлоқ хўжалигини ривожланиш даражасини белгиловчи кўрсаткичлар кенг тахлил этилган. Қишлоқ хўжалигини эришган ютуқлари ва ривожлантиришнинг устувор вазифалари белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 27 январда бўлиб ўтган кўшма мажлисидаги «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» маъruzасидасайлов жараёнларига баҳо бериш билан бир қаторда давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш, мамлакатни модернизациялашда сиёсий партиялар, парламент, суд-хукуқ тизими, фуқаролик жамияти институтларининг ўрни ва роли тўғрисида батафсил тўхталиб ўтди. Шунингдек, мамлакатни модернизация қилиш, кучли фуқаролик жамияти барпо этишнинг асосий йўналишлари ва устувор вазифаларини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2011 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишлиланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” мавзусидаги маъruzаси. Бу маъruzада 2011 йил якунлари ҳамда 2012 йил учун белгилаб берилган мамлакатимиз

тараққиётининг устувор йўналишлари, мақсад-вазифалари ёритилган. Қишлоқ хўжалигини ривожланиш даражасини белгиловчи кўрсаткичлар кенг тахлил этилган. Қишлоқ хўжалигини эришган ютуқлари ва ривожлантиришнинг устувор вазифалари белгилаб берилган.

И.А.Каримовнинг “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди” (2005) номли асари. Бу асарда мамлакатимизда амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар, уларнинг натижалари атрофлича тахлил қилинган. Қишлоқ хўжалигига фермерларни ривожлантиришда уларни диверсификациялаш, яъни фермер хўжаликларида турли соҳаларни ривожлантириш, барқарор талабга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш масалалари устида тўхталган.

Ғ.А.Саматов, И.Б.Рустамова, У.А.Шерипбаеваларнинг “Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва менежменти” (2012) дарслигида, агросаноат мажмуасининг мамлакат иқтисодиётининг кўп тармоқли тизимидағи ўрни, қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг ташкилий иқтисодий асослари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини башорат қилиш ва режалаштириш, қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси, ер-сув ресурслари, меҳнат ресурслари, меҳнат бозори, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурслари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги, қишлоқ хўжалигига шартномавий муносабатларни амалга ошириш асослари, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда инвестициялар ва уларнинг иқтисодий моҳияти, дехқончилик, чорвачилик тармоқлари иқтисодиёти ва бошқаруви, қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг иқтисодий асослари, ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш йўллари, қишлоқ хўжалиги ялпи ва товар маҳсулотларини кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жойлаштириш, ихтисослаштириш ва интеграция жараёнларининг иқтисодий моҳияти, шу билан бирга агрофирмаларни ташкилий иқтисодий асослари ва уларни бошқариш масалалари ёритилган.

Ғ.А. Саматов, Ж.Ёдгоров, И.Рустамоваларнинг «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташқил этиш» (2005) дарслигига иқтисодиётни эркинлаштириш ва қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни чуқурлаштириш шароитида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташқил этишнинг илмий-амалий асослари, дехқончилик ва чорвачиликни ташқил этиш, меҳнат мотивацияси, моддий техника таъминоти, ресурслардан оқилона фойдаланиш, товар маҳсулотлари ишлаб чиқарishнинг янги технологиялари ва инфратузилмалар фаолиятини мувофиқлаштирган ҳолда ўзаро ташқил этиш, иқтисодий самарадорлик тамойиллари ва механизмлари ўз ифодасини топган.

У.Носиров, О.Усмонов, М. Мирҳамидов «Фермер бўламан»(2002). Бу китобда фермер хўжаликларини шакллантириш, қорамолларни урчитиш ва наслчилик ишлари, сигирларни озиқлантириш ва сақлаш, уруғлантириш, туғишга тайёрлаш ва маҳсулдорлигини ошириш, ёш молларни парваришлиш, баҳолаш ва танлаш, наввосларни гўштга парваришлиш, подани ташқил этиш ва таъмирлаш, сут ишлаб чиқариш ва унинг сифатини яхшилаш, меҳнат гигиенаси, зоогигиена талаблари, касаллик турлари, уларнинг олдини олиш, озуқабоп экинлар, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш, оғир ишларни механизациялаштириш, илфор тажриба ҳамда фан ютуқлари баён этилган.

У.Н.Носиров «Қорамолчилик» (2001) Бу дарсликда қорамолларнинг келиб чиқиши, экстеръери, интеръери ва конституцияси, маҳсулдорлиги, наслчилик иши, маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси, нодавлат чорвачилигини ривожлантириш омиллари, шунингдек мамлакатимиз қорамолчилиги истиқболларининг назарий ва амалий масалалари тахлил этилган

А.Абдуғаниев, А.А.Абдуғаниевларнинг «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти»Т (2004). Бу дарсликда қишлоқ хўжалигида эркин бозор муносабатларини шакллантиришнинг назарий, услугубий ҳамда амалий асослари, кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талаблари асосида

ёритилган. Тармоқда амалга оширилаётган ташкилий ва иқтисодий ислоҳотларнинг мазмун ва моҳияти Республика Президенти И.А. Каримов асарларига ва амалиётдаги меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда баён этилган. қишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган моддий-техника ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати, корхоналар, тармоқларнинг ривожланиши, иқтисодий самарадорлиги илмий жиҳатдан асосланган ҳолда тахлил қилиниб, келажакда уларнинг самарадорлиги юксалишини таъминловчи омиллар батафсил кўрсатилган (2004).

Умурзоқов Ў.П., Тошбоев А.Ж, Тошбоев А.А “Фермер хўжалиги иқтисодиёти (2008 й.)” Бу ўкув қўлланмада фермер хўжаликларида эркин бозор муносабатларини шакллантиришнинг назарий, услубий ҳамда амалий асослари ёритилган. Фермер хўжалигида моддий-техника ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати, иқтисодий самарадорлиги, ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш, маҳсулот таннархини пасайтириш илмий жиҳатдан асосланган ҳолда тахлил қилиниб, уларнинг самарадорлиги юксалишини таъминловчи омиллар батафсил кўрсатилган..

Т.Икромов “Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш технологияси” (2001) Бу китобда чорвачилик маҳсулотлари етиштириш технологияси, чорвачиликни ривожлантириш йўллари, озуклантиришни чорвачилик маҳсулдорлигига таъсири, чорва маҳсулдорлиги, уни ошириш йўллари, чорвачиликни ташкил этиш, чорва маҳсулоти етиштиришга таъсир этувчи омиллар, маҳсулот етиштиришга таъсир этувчи янги технологиялар ёритилган.

I-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК СОҲАСИНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎНАЛИШЛАРИ

1.1. Республикада чорвачиликни ривожлантириш асослари

Чорвачилик тармоғи аҳолининг сут, гўшт ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларига, саноатнинг эса хом-ашёга бўлган талабини қондиради. Кейинги йилларда қишлоқ хўжалигига ислоҳотларнинг чуқурлаштириш натижасида чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари, масъулияти чекланган жамиятлар (МЧЖ) ва хусусий чорвачилик корхоналари ривожланмоқда. Ушбу тармоқ ривожланишидаги бундай йўналиш маҳсулот етиштиришни кўпайтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш маҳсулот сифатини яхшилаш ва таннархини арzonлаштиришга имкон яратмоқда.

Чорвачилик ўсимликчилик билан бир қаторда қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи бўлиб, унинг таркибига сут ва гўшт йўналишидаги қорамолчилик, қўйчилик, чўчқачилик, йилқичилик, паррандачилик, асаларичилик, қуёнчилик, ипакчилик, балиқчилик ва бошқалар киради. Ўз навбатида бу тармоқларнинг ҳар бири маҳсулотнинг айrim турларини етиштиришга ихтисослашган ҳолда муайян ишлаб чиқаришларни: қорамолчилик – сут чорвачилигини ҳамда мол гўшти, паррандачилик – тухум ҳамда парҳез гўшт етиштиришни ўз ичига олади.

Шунга кўра, чорвачиликдаги харажатлар ишлаб чиқариш соҳалари ва турлари бўйича фарқланади. Бу эса бухгалтерия ҳисобида ўз аксини топиши керак.

Бошқа соҳаларда бўлгани каби чорвачиликда ҳам ишлаб чиқариш харажатлари хилма-хил. Улар турли хилдаги моддий харажатларни (озуқа, биопрепаратлар, дори-дармонлар, турли материаллар ва ҳоказолар), сарфланган меҳнат, асосий воситаларнинг эскириши ва бошқаларни ўз ичига олади. Демак, бухгалтерия ҳисоби чорвачилик харажатларини уларнинг турлари бўйича қатъий ҳисобга олишни таъминлаши керак.

Чорвачиликда маблағларнинг доиравий айланиши дәхқончиликдагига қараганда мұхим фарқ ва хусусиятларга эга. Тармоқда ишлаб чиқаришнинг технологик жараёни муомалаларнинг бир маромда содир бўлиши ва бир хиллиги билан ўсимликчиликдагидан фарқ қиласди. Бу хусусиятлар албатта, табиийки, харажатларни ҳисобга олишни ташкил этишга таъсир кўрсатади.

Чорвачиликда, одатда, маблағлар сарфланиши ва маҳсулотлар олиш даврларида узулишлар узоқ давом этмайди. Шу боис, жорий йилдаги барча харажатлар мазкур календар йилида ишлаб чиқарилган маҳсулотларга тегишли бўлади. Демак, бухгалтерия ҳисобида чорвачилик харажатларини, дәхқончиликдаги сингари, ёндош йилларга ажратиш зарурияти йўқ. Чорвачиликдаги барча харажатлар жорий йил маҳсулотлари учун қилинадиган харажатлар ҳисобга олинадиган счёtlарда акс эттирилади.

Чорвачиликда дәхқончиликдаги сингари бажариладиган ишлар ҳам хилма-хил бўлмайди. Бунда ишлаб чиқаришнинг технологик жараёни бажариладиган ишлар (озиқлантириш, молларга қараш ва маҳсулот олиш)нинг бир хиллиги билан тавсифланади. Бу ишларнинг ҳаммаси, одатда, узлуксиз давом этади ва вақт бўйича қатъий чегараланмайди. Демак, бухгалтерия ҳисобида харажатларни мана шу белгилар бўйича бўлимларга ажратиш учун эҳтиёж йўқ.

Ниҳоят, чорвачиликда ишлаб чиқариш жараёни, одатда, бир жойга жамланган бўлади. Масалан, сут ишлаб чиқариш сутчилик мажмуиларида ва ҳоказо. Шундай экан, бухгалтерия ҳисобида харажатларни айрим ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича ҳисобга олишга ҳам эҳтиёж йўқ.

Кейинги йилларда республикамизда аҳолининг шахсий, дәхқон ва фермер хўжаликларида қорамоллар бош сони оширилмоқда. Хорижий давлатлардан наслдор яхшиловчи зотларга хос бўлган тана ва ғунажинлар жорий қилиниб хўжалик подалари тўлдирилмоқда. Уларнинг наслдорлик хусусиятлари яхшиланмоқда ва маҳсулдорлиги оширилмоқда. Чорвачилик фермер хўжаликлари озуқа базасини мустаҳкамлаш, чора тадбирлари амалга оширилмоқда. Лекин ушбу тадбирларнинг бажарилиши турли худудларда ва

хўжаликларда турлича. Илғор хўжаликларда самарадорлик йил сайин кўтарилиб бораётган бўлса, кўпчилик фермерлар подасида моллар сонини ва маҳсулдорлигини камайишига йўл қўймоқда. Чорвачилик маҳсулотларини етиштириш жадаллиги турли холатларда намоён бўлмоқда. Шу боисдан, илғорлар тажрибасини оммалаштириш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ҳозирги дунёда молиявий-иқтисодий инқироз ўз таъсирини ўтказаётган бир даврда илғор тажриба ва фан ютуқларини ишга солиш самарали ҳисобланади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар дастурида чорвачиликни ривожлантириш, маҳсулотлар ишлаб чиқишини жадаллаштириш ва аҳолини сут, гўшт ва тухум маҳсулотлари билан таъминлаш асосий вазифалардан бири этиб белгиланган. Шу боисдан, аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлашда, чорвачилик хўжаликлидида қорамолчилик, паррандачилик ва қўйчиликни ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни жадаллаштириш долзарб ҳисобланади. Бу борада хукумат томонидан қонунлар, қарорлар ва турли меъёрий хужжатлар қабул қилинган ҳамда шароитлар яратиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг «Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликлидида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантиришни қучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2008 йил 23 апрел 842-сонли қарори ҳамда юртбошимизнинг «Озиқ-овқат экинлари эқиладиган майдонларни оптималлаштириш ва уларни етиштиришни кўпайтириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-4041 фармони (20 октябр 2008 й.) амалий ишларни бажаришда асосий дастур бўлмоқда. Ушбу қарор ва фармонларга хос бўлган қатор чора-тадбирлар бўйича жойларда ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

1.1.1-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида 2010-2012 йилларда
корамоллар бош сони ўсиши, минг бош**

Худушлар	Йиллар				2012 йилда 2010 йилга нисбатан +,-	% %
	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2012 йилда 2010 йилга нисбатан +,-		
Ҳоракаллогистон Р	759,8	800,3	841,9	82,1	110,8	
Андижон	735	811,2	863,4	128,4	117,5	
Бухоро	883,9	933,7	992,4	108,5	112,3	
Ҳиззоз	611,2	654,7	700,4	89,2	114,6	
Қашқадарё	1040,3	1141,4	1199,1	158,8	115,3	
Навоий	332,5	349,8	355,9	23,4	107,0	
Наманган	519,9	543,6	556,9	37	107,1	
Самарқанд	1191,3	1216,8	1284,9	93,6	107,9	
Сурхондарё	689,4	734,8	775,8	86,4	112,5	
Сирдарё	282,8	305,7	327,4	44,6	115,8	
Тошкент	629,7	668,7	699,6	69,9	111,1	
Фарғона	723,6	775,2	819,6	96	113,3	
Ҳоразм	694,3	706,6	724	29,7	104,3	
Жами	9093,7	9642,5	10141,3	1047,6	111,5	

(Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган)

1.1.1-жадвалда. Ўзбекистон Республикасида 2010-2012 йилларда қорамоллар бош сони ўсиш тўғрисида маълумотлар берилган, 2012 йилда республика бўйича энг қўп қорамоллар сони Самарқанд вилоятида 1284,9 минг бош, Қашқадарё вилоятида 1199,1 минг бош, Бухоро вилоятида 992,4 минг бош. Жами 10141,3 минг бошни ташкил этади. Ўзбекистон республикасида жами қора моллар бош сони 2010 йилга нисбатан 1047,6 минг бош ўсган, яъни 111,5 фоизга кўпайган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 марта қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва молларни кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 308-қарори чорвачиликни ривожлантиришда муҳим омил бўлди. Ушбу ҳужжатда давлат томонидан фермерларга зотдор молларни сотиб олиш ва наслчилик ишини жадаллаштиришда ёрдам бериш, ветеринария хизмат кўрсатишни ташкил этиш, аҳолининг маҳсулдор чорва молларини сотиб олиши учун микрокредитлар ажратиш, қишлоқ аҳолисининг чорва молларини парвариш қилишдан манфаатдорлигини ошириш орқали уларнинг бандлигини, даромадини, озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланишини оширишга алоҳида эътибор қаратилди.

Қарорда шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларини ривожлантириш ҳамда мустаҳкамлаш, биринчи навбатда, қорамол боқиш ва этиштириш, шу асосда қишлоқ аҳолисининг бандлик даражасини ва оиласалар даромадини оширишнинг мавжуд имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмаётгани, чорва молларини боқаётган шахсларни иш билан банд аҳоли тоифасига киритиш ва уларни ижтимоий муҳофаза қилиш масалалари ҳал этилмагани, хўжаликларни зотдор, сермаҳсул чорва моллари билан, омухта ем ва ширали озуқа билан таъминлаш борасидаги ишлар қониқарсиз аҳволда, зооветеринария ва бошқа сервис хизматлари кўрсатиш бўйича инфратузилма тармоғи, шунингдек, шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларида чорвачиликни ривожлантиришни микрокредитлаш тизими яхши йўлга қўйилмагани қайд этилган.

Хужжатда қуидаги мақсадларни кўзда тутувчи 2010-2015 йиллар даврида шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари, биринчи навбатда қорамоллар сонини кўпайтиришни рағбатлантириш дастури маъқулланди:

- чорва маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан банд дехқон ва фермер хўжаликлари сонини кўпайтириш;
- чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш;
- даромад даражасини оширишда қишлоқ аҳолиси имкониятларини кенгайтириш.

Ушбу мақсадларга эришиш учун қуидаги чоралар назарда тутилди:

- қишлоқ аҳолисининг шахсий ёрдамчи дехқон ва фермер хўжаликларида чорвачилик ишлаб чиқаришидаги иштироки энди давлат томонидан пенсия билан таъминлаш ҳуқуқига эга бандлик сифатида кўриб чиқилади. Бу қоида чорва маҳсулотлари сотилиши ёки оиласда истеъмол қилинишидан қатъий назар кўлланилади.
- шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларида чорва моллари, шу жумладан, қишлоқ жойлардаги кам таъминланган ва кўп болали оиласларга бепул қорамол бериш орқали кўпайтиришни рағбатлантириш.
- хизмат кўрсатиш пунктлари тармоғини кенгайтириш ҳисобидан ветеринария хизматлари ва сунъий қочириш хизматларидан фойдаланишини яхшилаш.
- шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларига зотдор молларни сотиш бўйича кимошди савдоларини ташкил этиш.
- қорамол сотиб олишни енгиллаштириш учун ёрдамчи ва дехқон хўжаликларини микрокредитлаш имкониятларини кенгайтириш. 2006-2012 йилларда ушбу мақсадларга 158 миллиард сўм йўналтириш, уларнинг 80 фоизи тижорат банклари орқали берилиши (имтиёзли фоизли ставкалар ва тақдим этишнинг соддалаштириш тартиби бўйича) кўзда тутилди.
- шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларининг омухта емдан фойдаланиши, жумладан, мамлакатда омухта ем билан савдо қиладиган

шохобчалар сонини етти бараварга, яъни, 2009 йилдаги 113 та ўрнига 2012 йилда 773 тага кўпайтириш орқали яхшилаш. Ем ишлаб чиқарувчи корхоналар ғаллани бевосита фермерлардан (давлат томонидан етказиб бериш каналлари бўйича эмас) сотиб олиш имконига эга бўлиши кўзда тутилди.

- 2012 йилгача бўлган даврда наслчилик корхоналари ва хўжаликлари наслчиликни ривожлантириш учун республикага олиб келинадиган наслчилик материаллари, технология ва ёрдамчи ускуналарга бож тўловларидан (божхона расмийлаштируви йиғимлари бундан мустасно) озод қилинди.

-Чорвачиликни ривожлантириш стратегияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” 842-қарорида аниқланди ва тўлдирилди. Қарорда ушбу мақсадларга қаратилган муҳим чора-тадбирлар қайд этилган:

- тижорат банкларининг шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларига қорамол сотиб олиш учун микрокредитлар ажратиш жараёнини фаоллаштириш;

- чорва молларни сунъий қочириш амалиётини жорий этиш ва кенгайтириш;

- озуқа экинлари экиш учун ажратилган ерлардан фойдаланишини тартибга солиш;

- қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларига лизинг асосида хашак ўриш техникасини тақдим этишни рағбатлантириш;

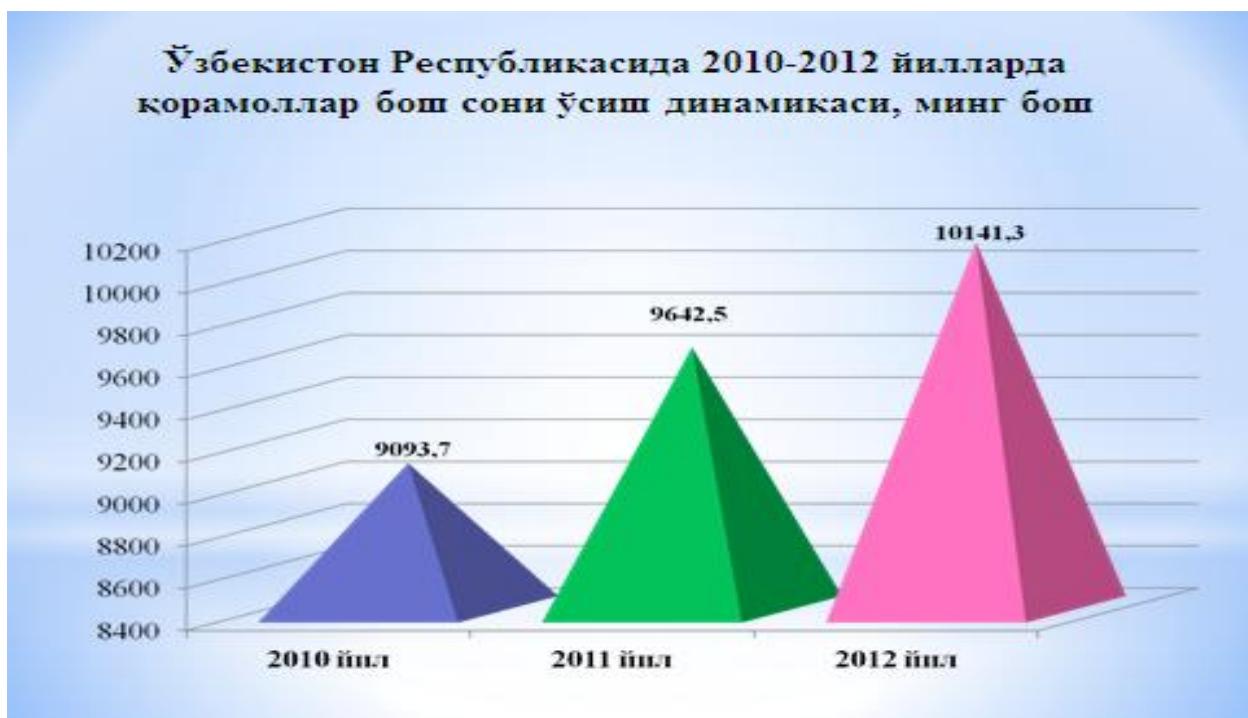
- омухта ем саноатини модернизация қилиш ва унинг хомашёдан фойдаланишини яхшилаш;

- чорва моллари учун озуқа сотиши бўйича ихтисослашган пунктлар тармоғини кенгайтириш ва уларни оқилона жойлаштириш;

- зооветеринария пунктларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали уларнинг ишларини тижоратлаштириш;
- «Ўзнаслхизмат» республика корхонасининг ишлаб чиқариш кувватини модернизация қилиш;
- буқаларнинг чуқур музлатилган уруғларини ишлаб чиқаришни хўжаликларига наслчилик иши бўйича сервис хизмати кўрсатиш, зотдор молларни сотиш, чорва ташкил этиш;
- чорвачилик молларини сунъий қочириш бўйича илғор технологияларни жорий этишни такомиллаштириш

1.1.1-диаграмма

Ўзбекистон Республикасида 2010-2012 йилларда қорамоллар бош сони ўсиш динамикаси, минг бош

(Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган)

1.1.1. диаграммамаълумотларидан кўриниб турибдикি, Ўзбекистон Республикасида 2010-2012 йилларда қорамоллар бош сони ўсиш динамикаси берилган, жумладан 2010 йилда 9093,7 минг бош қорамоллар, 2011 йилда эса 9642,5 минг бош қорамол, 2012 йилда бу кўрсатгичлар сезиларли даражада ўсган, яъни қорамоллар бош сони 10141,3 қўпайганини кўрамиз.

Бугунги кунда чорвачиликда ишга туширилмаган қатор муамолар ўз ечимини топиши керак. Хўжаликларни бошқариш, дәҳқончилик ва чорвачилик тизимини такомиллаштириш, тупроқ унумдорлиги ва экинлар хосилдорлигини ошириш, чорвачиликда наслчилик-селекция ишларини яқинлаштиришни, яхшиловчи зотлардан самарали фойдаланиш, ёш молларни парваришлаш, сут ва гўшт ҳамда тухум ишлаб чиқаришни технологияларини такомиллаштириш ва энг муҳуми озуқа базасини мустахкамлаш каби омиллар ишга солиниши жоиз. Чорвачиликни ривожлантириш ва маҳсулотлар етиштиришни жадаллаштириш бугунги куннинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

1.1.1-жадвал

2012 йилда худудлар бўйича гўшт ва сут ишлаб чиқариш (барча тоифадаги хўжаликлар)*

Вилоят	Гўшт ишлаб чиқариш (сўйилган вазнда)		Сут ишлаб чиқариш	
	минг тонна	%	минг тонна	%
Қорақалпоғистон Республикаси	28.4	3.9	146.6	2.9
Андижон	45.3	6.3	446.5	8.8
Бухоро	63.4	8.8	429.2	8.4
Жizzах	60.9	8.4	276.1	5.4
Қашқадарё	82.7	11.4	529.6	10.4
Навоий	46.5	6.4	221.2	4.3
Наманган	38.7	5.3	314.3	6.2
Самарқанд	94.8	13.1	658.6	12.9
Сурхондарё	57.5	7.9	443.1	8.7
Сирдарё	20.4	2.8	163.3	3.2
Тошкент	88	12.2	464.5	9.1
Фарғона	48.9	6.8	477.1	9.4

*Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган

Бундан ташқари, ушбу Фармонга мувофиқ 2012 йилнинг 1 январигача фермер хўжаликлари ва чорвачилик фермалари чорвачилик маҳсулотларини, жумладан, қайта ишланган маҳсулотларни сотишдан тушган тушумдан давлатнинг мақсадли жамғармалари ҳамда Мактаб таълими жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод қилинди.

Тармоқнинг жорий аҳволи 2012 йилнинг бошида республикада қарийб 10 мингта чорвачилик фермер хўжалиги ва масъулияти чекланган жамият шаклидаги 148 та чорвачилик корхонаси фаолият кўрсатди. Барча тоифадаги хўжаликларда қорамоллар сони 2009 йилнинг охирида 7,5 миллион бош, жумладан сигирлар 3,1, қўй ва эчкилар сони 12,6 миллион бошни ташкил қилди. 2009 йилда тирик вазнда 1,2 миллион тонна гўшт, 5,1 миллион тонна сут, 22,5 минг тонна жун ишлаб чиқарилди.

Худудлар бўйича чорвачилик секторида маҳсулот ишлаб чиқариш тўғрисидаги маълумотлар ва 1.1.2-жадвалда келтирилган.

Гўшт ва сут ишлаб чиқаришнинг катта қисми Самарқанд, Тошкент ва Қашқадарё вилоятлари улусига тўғри келади. Буни ушбу худудларда аҳоли сонининг кўплиги, табиий яйловлар (лилмикор ерлар, дашт) ва тоғолди туманларда яйловлар мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин. Бу вилоятларда гўшт-сут етиштириш, қолган вилоятларда асосан сут етиштириш ривожланган.

Кўй-эчкиларни парвариш қилиш кўпроқ Қашқадарё, Навоий, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида кенг тарқалган. Чорвачилик тармоғи маҳсулдорлигини баҳолаш Ўзбекистонда уни ривожлантиришни ҳисобга оладиган ягона кўрсаткичларнинг йўқлиги туфайли бироз қийин бўлди. Сут соғиши бўйича расмий маълумотларга қараганда, мустақиллик йилларида ушбу маълумотлар деярли ўзгаргани йўқ. Бироқ, ушбу даврда бир пайтнинг ўзида қорамол сони (46 фоиз) кўпайди ва яйловлар (қарийб 40 фоиз) ҳамда озука экинлари майдони (70 фоиздан ортиқ) қисқарди. Яйловлар ва озука экинлари майдони қисқарганига қарамай, гўшт ва сут ишлаб чиқариш қорамол сони билан мутаносиб равишда ўсади, мўлжалланган ерлардан

фойдаланиш самарадорлиги ошгани ҳақида гапириш мумкин. Аммо, чорвачилик маҳсулдорлигини баҳолашда яна бир бошқа муаммо дехқон хўжаликларида сут соғиб олиш ҳақидаги ишончли статистика маълумотлари йўқлиги сабабли қатъий хулоса чиқариб бўлмайди. Негаки, бу кўрсаткичлар фермер ва дехқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларига кўра, муайян даражада ошириб кўрсатилган.

Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири бўлиб, маҳсулотлар ишлаб чиқаришидаги улиши 46,5 фоизга teng. Озиқ –овқат хавфсизлигини таъминлашда муҳум аҳамиятга эга. Сут, гўшт ва тухум маҳсулотлари инсон организмига керакли бўлган барча хаёт бахш озиқ моддалари билан таъминлайди. Жун, тивит ва тери эса сифатли кийим-кечак ҳамда оёқ кийимлар тайёрлашда бебаҳо хом ашё ҳисобланади.

1.2. Чорвачиликнинг аҳамияти ва ривожлантиришнинг истиқболли йўналишлари

Республикамизниң иқлим, тупроқ, сув таъминоти ва озуқалар этишириш манбаларини инобатга олган ҳолда табиий иқлим худудларидан самарали фойдаланиш долзарб аҳамият касб этади. Жумладан, сугориладиган майдонлар жойлашган худудларда биринчи навбатда сутдор қорамолчиликни, паррандачиликни, балиқчиликни тоғ ва тоғ олди худудларида гўшт йўналишидаги қорамолчиликни, қўйчиликни (гўштдор сержун, сержун-ёғбоп қўйчилик), эчкичиликни (тивит ва сутдор эчкичилик), йилқичиликни, асаларичиликни, чўл ва қир-адир ҳамда кумли худудларда қорақўлчилик ва туячиликни жойлаштирган ҳолда ривожлантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Республикада чорвачилик соҳасини янада ривожлантириш, айниқса наслчилик ишларини ташкил этишини яхшилаш ва озуқа базасини мустаҳкамлашни жадаллаштириш учун қўйидаги вазифаларни амалга ошириш муҳимдир:

1. Аҳоли, дәхқон ва фермер хўжаликлари чорвачилигига наслчилик ишларини тўғри ташкил қилиш, улардаги сигир ва қочириш ёшидаги таналарни сунъий уруғлантириш учун генетик имконияти юқори бўлган, насл қиймати бўйича баҳоланган наслли буқалар уруғи билан таъминлашни жадаллаштириш, сунъий қочириш пунктлари сонини кўпайтириш ва уларни малакали мутахассислар билан таъминлаб бориш, жойларда кенг миқиёсли бонитировка тадбирларини ўтказишни кучайтириш, юқори маҳсулдор сигирлардан “насл негизи”ни шакллантириш яхшилаш хамда уни назоратга олиш, сигирлар подасини тўлдирувчи ёш молларни мақсадга мувофиқ ўстиришни ташкил қилиш.

2. Наслчилик тоифасидаги хўжаликларда умумий поданинг камида 45-50%ни энг маҳсулдор сигирлар ташкил қилиши керак ва 5-8% миқдорида наслли буқачалар етиштирувчи сигирлар гуруҳини барпо этиш зарур. Бу гуруҳлардан олинган ёш молларни мақсадга мувофиқ ўстиришни ташкил қилиш муҳим тадбирлардан саналади.

3. Наслчилик тоифасидаги хўжаликларда сут маҳсулдорлиги 5000 килограммдан кам бўлмаган сигирлардан иборат юқори маҳсулдор сигирлар подасини шакллантириб бориш ва бузоқ олишни ҳар 100 бош она мол ҳисобига 85 бошдан кам бўлмаслигига эришиш лозим.

4. Шахсий ёрдамчи, дәхқон, фермер хўжаликларида асоссиз равища урғочи молларни сўйилиб кетишига ва турли харажатлар учун чиқим бўлишига йўл қўйлмаслик зарур.

5. Чорва молларини мавжуд генетик имкониятларидан самарали фойдаланиш ва уни янада ошириш учун молларни турли озукаларга бўлган талабини тўла қоплаш зарур. Сигирлар сут маҳсулдорлигини ишишининг қарийб 60% и озоклантириш омилига боғлиқлиги илм-фанда исботланган. Шундан келиб чиқиб, йил давомида озукага бўлган талаб аҳоли қарамоғидаги ҳар бир шартли бош учун 30-35 ц озуқа бирлигини, наслли моллар учун 45-50 ц озуқа бирлигини, четдан келтирилган зотли моллар учун эса 55-60 ц озуқа бирлигини ташкил қиласи.

6. Илм-фанда ва илғор тажриба ютуқлари асосида озақабоп экинлар ҳосилдорлигини ҳар гектар асосий экин майдонидан 6-7 тонна озуқа бирлигига, оралиқ экинларидан 4-5 тонна озуқа бирлигига ва такрорий экинлардан 3-4 тонна озуқа бирлигига, жами 8-10 тонна озуқа бирлигига етказишни таъминлаш зарур

7. Озуқабоп экинлар ҳосилдорлигини оширишда серхосил нав ва дурагайлардан кенг фойдаланиш ҳамда жадал технологияларни жорий қилиш тавсия этилади.

8. Озуқабоп экинларнинг элита, I-репродукцияга мансуб эртапишар нав ва дурагай уруғликларини ва оралиқ экинлар уруғликларини кўпайтириб бориш долзарб аҳамиятга эга. Бу борада Нав-оригинаторларида (соҳадаги илмий тадқиқот институтлар) озуқабоп экинларнинг бирламчи уруғчилиги фаолиятини кучайтириш, барча вилоятлардаги худудий озуқабоп экинлар уруғчилигига ихтисослаштирилган фермер хўжаликлари моддий-техник базасини мустаҳкамлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

9. Асосий ва такрорий майдонларда экиладиган маккажӯхоридан дон етиштириш салмоғини ошириш муҳим саналади.

10. Қуйчилик ва эчкичиликда селекция-наслчилик ишларини янада ривожлантириш, мавжуд қуй ва эчки зотларини насл ҳамда маҳсулдорлик хусусиятларини такомиллаштириб бориш, наслчилик тоифасидаги хўжаликларда юқори маҳсулдор селекция сурувларини кўпайтириб бориш, сурувдаги совликлар салмоғини ошириб бориш муҳим тадбирлардан ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда чорвачилик маҳсулотларини кўпайтиришнинг асосий омилларидан бири-бу шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида замонавий илғор технологияларни кенг жорий қилишдан иборатдир. Бу эса аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Қорамолчиликни ривожлантириш - долзарб масала. Республика-мизда қорамолчилик, айниқса сутбоп қорамолчилик муҳим аҳамиятга молиқдир. Сут етиштирадиган хўжаликларнинг асосий вазафаси маҳсулот

ишлаб чиқаришга қилинган сарф харажатларини камайтириб, ундан кўпроқ даромад олишга қаратилган бўлиши керак.

Сут ишлаб чиқарувчи хўжаликларда қилинган харажатларнинг асосий қисми молларни озиқлантиришга кетган сарф харажатлар бўлиб, у сут ишлаб чиқаришда қилинган барча харажатларнинг 50-60%ни ташкил этади. Сут ишлаб чиқаришда барча жараёнлар: сигирларни озиқлантириш, уларга рацион тузиш, молларни суғоришни ташкил қилиш, сигирларни тўғри соғишини амалга ошириш хамда сигирларни сут бериш даврини хисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Бу жараёнларни бажаришда йўл қўйилган хатоликлар барча қилинган харажатларни йўққа чиқариб, сигирлар сут маҳсулдорлигига салбий таъсир этади.

Сутдор қорамолчиликда моллар маҳсулдорлигини ошириш ва насл сифатини яхшилаб бориш мақсадида барча тоифадаги хўжаликларда сигир ва қочириш ёшидаги таналарни генетик имконияти юқори бўлган наслли буқалар уруғи билан сунъий уруғлантириш кенг йўлга қўйилмоқда. Натижада олинган дурагай авлодларнинг сут маҳсулдорлиги 20-25% юқори бўлишига эришиляпти.

Чорвачилик тармоғи маҳсулдорлигини баҳолаш Ўзбекистонда уни ривожлантиришни хисобга оладиган ягона кўрсаткичларнинг йўқлиги туфайли бироз қийин бўлди. Сут соғиши бўйича расмий маълумотларга қараганда, мустақиллик йилларида ушбу маълумотлар деярли ўзгаргани йўқ. Бироқ, ушбу даврда бир пайтнинг ўзида қорамол сони (46 фоиз) қўпайди ва яйловлар (қарийб 40 фоиз) ҳамда озуқа экинлари майдони (70 фоиздан ортиқ) қисқарди. Яйловлар ва озуқа экинлари майдони қисқарганига қарамай, гўшт ва сут ишлаб чиқариш қорамол сони билан мутаносиб равища ўсди, мўлжалланган ерлардан фойдаланиш самарадорлиги ошгани ҳақида гапириш мумкин. Аммо, чорвачилик маҳсулдорлигини баҳолашда яна бир бошқа муаммо дехқон хўжаликларида сут соғиб олиш ҳақидаги ишончли статистика маълумотлари йўқлиги сабабли қатъий хулоса чиқариб бўлмайди. Негаки, бу кўрсаткичлар фермер ва дехқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларига кўра, муайян даражада ошириб кўрсатилган.

П-БОБ. ЗАМОНАВИЙ ЧОРВАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

2.1. Замонавий чорвачиликни ривожлантиришда хориж тажрибасининг ўрни

Франциянинг асосий иқтисодий сектори агросаноат ҳисобланади. Мазкур давлат ҳар йили 1,7 миллион бош қорамолни 2,8 миллиард еврога экспорт қилади. Француз экспорти зотли ҳайвонлар халқаро бозорнинг 20% ини ва музлатилган сперма эмбрионларининг 10% ни ташкил этади. Катта талаб ва қатъий санитар назорати туфайли франциялик генетиклар эришган ютуқлар жаҳоннинг барча қитъаларидан 70% дан зиёд мамлакатда чорвачилик маҳсулотларини янада яхшилашга кўмак бермоқда.

Франция ҳайвонлар генетикаси жихатидан ўзига хос мамлакатdir. Бу мамлакат қорамол, қўй, эчки ва отларнинг 149 та зоти тан олинган. Чўчқаларнинг турли-туман зотлари ва паррандаларнинг 28 та бошланғич авлоди бу ҳисобга кирмайди. Франциянинг 20 миллион бошдан ортиқ қорамоли Европа Иттифоқи аъзо 15 давлат жами қорамолининг чорак қисмини ташкил этади. Улардан 4,3 миллион боши бўрдоқига боқиладиган сигирлардир.

Франция сут йўналишидаги зотли қорамоллар кўплиги жихатдан дунёдаги етакчи давлатлар сирасига киради. Мамлакатда 2010 йилдан 2012 йилгача генетика соҳасида эришилган ютуқлар туфайли ҳар бош ҳисобига ўртacha йиллик сут соғиш ҳажми голштин зотига мансуб сигирлардан 120, монтбелиард зотли сигирлардан 55 ва норманд зотли сигирлардан 70 килограммга кўпайди.

Қорамолларнинг гўшт йўналишидаги асосий олтига зоти селекциялаш бўйича Франция дастурлари жаҳонда бекиёс саналади. Буқаларнинг бўрдоқибоплик хусусиятларига қарабгина эмас, балки улардан туғилган урғочи бузоқларнинг оналиқ хусусиятларига қараб ҳам баҳо берилади. Чорвачилик ривожида давлат ветеринария хизмати муҳим аҳамиятга эга. 2009 йилда ҳар бир бузоққа туғилган пайтида паспорт очиши

йўлга қўйилди. Шундан буён бир ҳафталик бузоқ туман марказида жойлашган EDE (хўжаликлардаги ҳайвонларни рўйхатга олиш ва уларни назорат қилиш фаолиятини амалга оширувчи давлат ташкилоти, мамлакат бўйича уларнинг сони 80 та) да рўйхатга олинади ва унга паспорт очилади. Мазкур хужжатда ҳайвон тўғрисидаги барча маълумот кўрсатилади: унинг рақами, она ва отасининг зоти, қайси хўжаликда туғилгани ва катта бўлгани, подадаги юқумли касалликларга оид ҳолат. Ушбу маълумотлар Давлат ветеринария хизмати томонидан мунтазам равишда текширилади. Паспортсиз биронда мол хўжалиқдан олиб чиқиб кетилмайди, сотилмайди ёки сўйлмайди.

Шундай қилиб, EDEда 2009 йилдан буён туғилган моллар зоти тўғрисида барча маълумотлар банки мавжуд. Бу маълумотлар Давлат ветеринария хизмати ва давлат институтлари тасарруфида. Улардан ветеринария врачи зот шажарасини ўрганади, молнинг зотдор экани хусусидаги маълумотномани беришда ҳам шу маълумотларга таянади. Хужжатда атига икки авлод кўрсатилади. Бундан мақсад зотлар китобини юритувчилар билан рақобатлашмаслиkdir. Чунки улар уюшма аъзоларига пуллик хизмат кўрсатишати. UPRA (ишлаб чиқарувчилар уюшмаси) томонидан бериладиган гувоҳномада эса молнинг уч авлоди кўрсатилади. Аммо бу борадаги хизмат қиммат: ғунажжин учун 120 евро бўлса, лимузин зотли бука 150 евро тўланади.

Ҳозирги кунда насл олиш билан шуғулланувчи ишлаб чиқарувчилар наслчилик китобига фақат насл берадиган молларни қайд этишади. Насл олиш (ғунажинлар) ёки бўрдоқчилик (бузоқлар) билан шуғулланаётган ишлаб чиқарувчиларда наsslар китобида рўйхатга олинмаган тозли сигирлар бор. Шундай бўлса-да, поданинг санитар ҳолати ва молнинг келиб чиқиши ҳақидаги маълумотлар аниқлиги кафолатланган. 1990 йилда мамлакатда губчатая энцефалопатия (сигирларнинг кутуриш) устидан назорат тизими ташкил қилинган. Ваҳоланки, мазкур касаллик бўйича халқаро меъёрлар шундан 8 йил ўтгачгина қабул қилинди. Ишлаб

2.1.1.-жадвал

Гўшт йўналишидаги Француз зотларининг асосий кўрсатгичлари

Кўрсатгич	Обрак	Шароле	Лимузин	Салерс	Гаскон
Тоза қонли зотлар	105462	1834513	908000	204683	23312
Улардан наслчилик китобига киритилгалари	31829 (30%)	116953 (6%)	51000 (5%)	24070 (12%)	7054 (30%)
Чорвачилик институти назорати остида	34660	242223	131000	37352	11230
Сигирларнинг туғиши,% ёрдамсиз	93	61	92	93,5	86
Озгина ёрдам билин	5,5	32	6	6	11
Эгизаклар	1,9	3,6	0,9	1,8	1,3
Туғиши орасидаги кунлар сони	379	369	376	376	375
Бузоқчанинг ўртача вазни, кг; 120 кунда	161	178	169	160	151
210 кунда	265	294	274	260	231
365 кунда	410	489	447	404	372
18 ойда	600-630	710-750	630-680	620-670	570-600
Суткада ўртача вазн ортиши, г.	1100-1200	1300-1500	1200-1300	1200-1300	1100-1200
Сўйилганда олина- диган гўшт, %	65	68	70	66,5	62,5
Туққан сигирлар сони 10 ёшдан ортиқ, %	16	10	11	15	12
Вазн,кг. сигирлар	600-800	700-950	650-850	650-900	550-750
Буқалар	900-1200	1000-1400	1000-1300	1000-1300	800-950

(Манба: "Зооветеринария" илмий-оммабоп журнал 2009 й.38-39 бетлар.)

чиқарувчилар касал молларини яширмасликлари учун ветеринария хизмати уларни бозор баҳосидан икки баравар қимматига сотиб олади.

Францияда гўшт йўналишидаги қорамолнинг 12 тури мавжуд. Бу хилма-хиллик минтақаларнинг тупроқ-иқлим шароитига кўра ва дала ишларида отлар ўрнига моллардан фойдаланилган замонларда юзага келган. Гўшт йўналишидаги бешта зот МДҲ мамлакатлари шароитларига осон мослаша олади. Булар шароле, лимузин, салерс, обрак, ва гаскон зотларидир. Уларнинг асосий кўрсатгичлари жадвалда кўрсатилган.

2.1.1-Жадвалда кўриниб турибдики 1 озуқа бирлиги берилган шароле зотли бузоқча вазни 190 граммга ортгани, худди шунча озуқа бериб боқилган қора-ола зотли бузоқли вазни эса бор-йўғи 134 граммга кўпайганини кўрсатди.Шароле зотли молни 1 килограммга семиртириш учун 5,25 озуқа бирлиги зарур. Бу, қора-ола зотли молга бериладиган озуқага (7,46 озуқа бирлиги талаб этилади) қараганда 42%га кам, демакдир. 600 килограмм вазндаги қора-ола зотли буқачадан 300-312 килограмм гўшт олинади (50-52%), лимузин наслдагиси 408-420 килограмм гўшт беради (68-70%).

Агар сигир сут бермаса, рентабели бўлиши мумкинмас, деган фикр мавжуд.

Сут берадиган молларни боқиш катта инвестициялар (асбоб-усқуналар, иншоотлар, яхши ем) ва кўп меҳнатни талаб этади. Бўрдоқчилик учун эса маҳсус техника ва кўп одамнинг кераги йўқ. Молларни иситмайдиган ва катта-катта биноларда парваришиласа бўлади, кўкламдан кеч кузгача яйловларда боқиш мумкин. Қишда эса улар қиммат турадиган аралаш ем ўрнига пичан ва сомон билан озиқлантирилади. Ҳар бир сигир ҳаёти давомида ўртacha 8-10ta бузоқ туғади.Маҳсулот сифати ва ем харажати, шунингдек, қанча гўшт олиш каби жиҳатларни беътибор қолдириб бўлмайди.

20 йил давомида дунёning 26 турдаги қорамол зотларини қиёслаш билан шуғулланган америкалик олимларнинг мақолаларида таъкидланишича,

куйидаги мол зотлари истеъмол учун Мкал ҳисобида қайд этилаётган микдорда қора (ёғсиз) гўшт беради: герефорд 24г. Ангус 26, шароле 50, лимузин 55г. Маҳсулотни 210 килограммга қўпайтириш учун герефорд зотли бузоқчаларга 319 кун, ангус зотлисига 286, лимузин зотига 165, шаролега 163 кун зарур бўлган. Яъни, бир хил микдордаги гўшт маҳсулотини олиш учун француз молларини боқишига деярли икки баробар кам вақт кифоя қиласди.

Шу ўринда Франция чорвачилигининг яна бир хусусиятига тўхталиб ўтмоқчиман. Кўпгина мамлакатларда насллар китобига киритилмаган мол зотдор деб ҳисобланмайди. Францияда эса бундай эмас. Молларни паспортлаштириш тизими жорий этилганидан сўнг мол тўғрисидаги барча маълумотлардан (ота-онаси, ёши ва ҳ.к.) боҳабар бўлиш имконияти яратилди. Шундан буён факат селекция ишида фойдаланиладиган моллар қайд этилгани сабабли, насллар китобига киритилган ҳайвонлар сони аста-секин қисқармокда. Яна бир сабаби-бу ишга кўп пул сарфланади (аъзолик бадаллари, мутахассислар ташрифи учун тўлов ва ҳ.к.). Франция подасидаги ягона зотли наслли моллар саноат чатиштириши (биринчи авлод) воситасида олинган моллар ҳисобланади. Масалан, Италияда семиртириш учун голштин ҳ шароле ёки салерс ҳ шароле зотлари чатиштирилган. Табиийки, бу маълумотлар паспортда кўрсатилади.

2011 йилда Белгород вилоятига Франциядан насллар китобига қайд этилмаган гўшт йўналишидаги минг бош зотли ғунажинлар келтирилди. Шундан сўнг хўжаликлар насл етиштирувчилар мақомига эга бўлишди. 2010-2011 йилларда зотдорлик гувоҳномаси бўлмаган зотли молларни сотиб олган тюменлик корхоналар ҳам худди шу тахлитда насл ишлаб чикарувчилар сирасига кирди. Бундай ғунажинларнинг баҳоси 15-20% арzon. Шунинг учун бўрдоқчилик подаси шакллантирилаётган дастлабки босқичда қўшимча тарзда 15-20% ғунажин сотиб олиш фойдадан холи эмас. Буқалар эса наслни яхшилайдиган, яъни селекция подасидан бўлиши шарт.

Россияда фойизсиз кредит олиш мумкин бўлган ҳамда гўшт ва мол нархи кўтарилиган ҳозирги пайтда Франциядан бўрдоқи йўналишидаги

моллар импорти 4 йилда ўзини-ўзи қоплайди. Бунинг учун сотиб олинган ҳар бир ғунажиндан туғилган иккита бузоқни бокиб, сотиш кифоя. Бундан кейинги йилларда сигир яна камида 6-7та бузоқ туғади. Бу наслдор моллардан туғиилган бузоқлар тирик вазнининг ҳар бир килограмми 135-150 рублга сотилмоқда. Тоғли худудлар шароитларига, аниқроғи, оғир табиий-иклим шароитлариға мослашган (салерс ва обрак зотлари Марказий, гаскон зотли моллар Пиренейларда), (жайдари) мослашган, “инжиқ” бўлмаган бўрдоқи йўналишидаги француз моллари сўнгги ўн йиллар орасида бутун дунёга кенг тарқалган. Францияда наслчилик билан шугулланувчилар ва бундан манфаатдор бўлган ҳамма шерикларни бирлаштирувчи ассоциациялар генетикани яхшилаш мақсадида миллий тизимга кирилган самарали дастурлар ишлаб чиқишига муваффақ бўлишди. Улар чорвадорларга ўзлари танлаган наслни янада такомиллаштириш имконини яратади.

Наслчилик ишини юқори даражада олиб бориши самараси ва селекциянинг чорвачиликдаги ютуғини қуйидаги мисолларда хам кўриш мумкин:

- Куба давлатида 1981 йилда голштин зотига мансуб “Убри бланка” (“Оқ елин”) лақабли сигир 364 кунлик сут бериш даврида кунига 2 маҳал соғилган ва ўртacha 75,8 килограмм сут берган, жами бир лактация мобайнида 27674 килограмм сут берган. Кунлик энг кўп рекорд сут миқдори 110,9 килограммни ташкил қилинган;
- АҚШ “Dairu Man” фермасидага мавжуд 1200 бош сигирлардан ўртacha кунига 17 килограммдан, жами 20400 килограмм сут соғиб олинган;
- Герензит зотига мансуб “Фесинейшн” (“Мафтункор”) лақабли сигир сути таркибидаги ёғ миқдори 10,58% ташкил қилинган;
- 1996 йил АҚШда “Линда” лақабли голштин зотига мансуб сигирдан бир лактацияда 28740 килограмм сут соғиб олинган.

2.1.2-жадвалда дунё бўйича Истроил давлати сигирларнинг сут маҳсулдорлиги бўйича 11653 кг кўрсатгичга эга, Англияда сут таркибидаги ёғ 4,40% кўрсатгичга эга, Голландия ва Англия давлатларида сут таркибидаги оқсил, 3,50% кўрсатгичга эгадир.

Дунёдаги сигирлар сут маҳсулдорлигининг рекорд кўрсаткичлари

Давлат номи	Сигирларнинг ўртача сут маҳсулдорлиги, кг	Сут таркибидаги ёғ, %	Сут таркибидаги оксил, %
Истроил	11653	3,62	3,20
АҚШ	9353	3,70	3,10
Англия	9090	4,40	3,50
Канада	8500	3,90	3,40
Швеция	8372	3,80	3,35
Финландия	8185	4,20	3,44
Голландия	7926	4,37	3,50

(Манба: "Чорвачилик соҳаларини янада ривожлантириши, зооветеринария сервис хизмати сифатини ошириши, чорва озуқа базасини мустаҳкамлаш" ўқув семенар маълумотларидан олинган Тошкент, 2013 й. 9 бет.)

Қорамолчиликда ҳозирги пайтда экологик тоза маҳсулот ишлаб чиқаришга асосий эътибор берилмоқда. Бунинг учун уларга талаб даражасида асраш, сақлаш ва парваришлаш, яъни уларга "конфорд" шароитлар яратиб бериш муҳим аҳамиятга эга.

Қорамолчиликни асрашдаги янги замонавий услублардан бири- бу бостирмаларда, яъни "совук усул"да сақлаб, боғламасдан боқиш усулидир. Мазкур усул иқтисодий жиҳатдан ҳам анча самарали ҳисобланади. Бундай чорвачилик бинолари албатта санитария-гигиена ва зооветеринария талабларига мос келадиган бўлиши зарур.

Сутбоп қорамолчиликда мўлжалланган бинолар экологик тоза сут ишлаб чиқаришга мос келадиган, ўз навбатида сигирларни асраш, озиқлантириш, яйрашлари учун шароитлар яратилган бўлиши лозим.

Замонавий усулдаги қорамолчилик фермаларини қуриш ва уларнинг дизайни лойиҳаси

Шунингдек янгидан 129 та бўрдокичилик комплекслари ташкил этилади ҳамда 10 та фаолият кўрсатмаётган саноат паррандачилик корхоналари кувватлари тикланади.

2011-2015 йиллар давомида янги 183 та замонавий жихозланган сутчилик комплекслари ташкил этилади.

13/06/2013

Andreas Deninger, FH Weinheim

“Bayer” фермер хўжалигидаги молхонанинг автоматик тарзда шакллантирилганлик кўриниши.

Молхонадаги гүнлар автоматик тарзда тозаланиб оғир, күл меңнати сарғи тәжалиб, иш унумдорлиги ошади.

Сигирлар туралынан бино ва майдончаларда, соғиши ҳам сунъий уруғлантириш ишларини амалга ошириладиган жойларга яқин бўлиши муҳим саналади.

Шунингдек, биноларни қуриш учун жойни танлаш, ер ости сизот сувлари сатхини ҳисобга олиш, иқлим ва шунга ўхшашиб омилларни эътиборга олган ҳолда жойлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Биноларда ҳаво алмашунувига алоҳида эътиборни қаратиш зарур. Чунки, молларда аксарият касаллик биноларда ҳаво алмашинувининг талаб даражасида бўлмаслигидан ва заҳарли газларни кўпайиб кетишидан келиб чиқади.

Агарда чорвачилик бинолари ниҳоятда паст қилиб қурилса, ёз фаслида ҳаво алманишуви ёмонлашади ва бино ичида ҳарорат кўтарилиб, турли заҳарли газларни тўпланиб қолишига олиб келади. Бу ҳолат эса куннинг иссиқ пайтида моллар организмига салбий таъсир кўрсатади. Меъёр бўйича юқори маҳсулдор моллар сақланадиган бино ичида соатига 800 м³ ҳаво алмашинуви амалга ошиши лозим. Агарда бино бу талабга жавоб бермаса, бу жойда сақланаётган молларнинг маҳсулдорлиги кескин камайиб кетади.

2.2. Чорвачилик хўжалигини моддий-техника базасинимустаҳкамлаш ва саноат асосида ривожлантириш

Чорвачилик фермалари ва комплекслари деб қишлоқ хўжалик ҳайвонларини сақлаш, ўстириш ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга мўлжалланган корхоналарга айтилади. Вазифасига кўра чорвачилик фермалари ва комплекслари икки асосий турга бўлинади:

- чорвачилик маҳсулотларини (гўшт, сут, тухум, жун ва бошқалар) ишлаб чиқарувчи фермалар;
- янги ҳайвон зотларини яратувчи ва уни кўпайтирувчи фермалар.

Кишлоқ хўжалик ҳайвонларининг биологик турига кўра: қорамолчилик, кўйчилик, чўчқачилик, йилқичилик, туючилик, паррандачилик, ёввойи

ҳайвонларни сақловчи ва бошқа турдаги ферма, комплекс ва фабрикаларга бўлинади. Ўзбекистон Республикасида бугунги бозор иқтисодиёти шароитида мулк шаклига қараб ферма ва комплекслар турлича. Давлат тасарруфидаги чорвачилик фермалари ва комплекслари, паррандачилик фабрикалари; ширкат хўжаликлари таркибидаги чорвачилик фермалари; фермер хўжаликлари тасарруфидаги чорвачилик фермалари; дехқон ва шахсий хўжаликлар таркибидаги кичик ҳажмли чорвачиликфермалари.

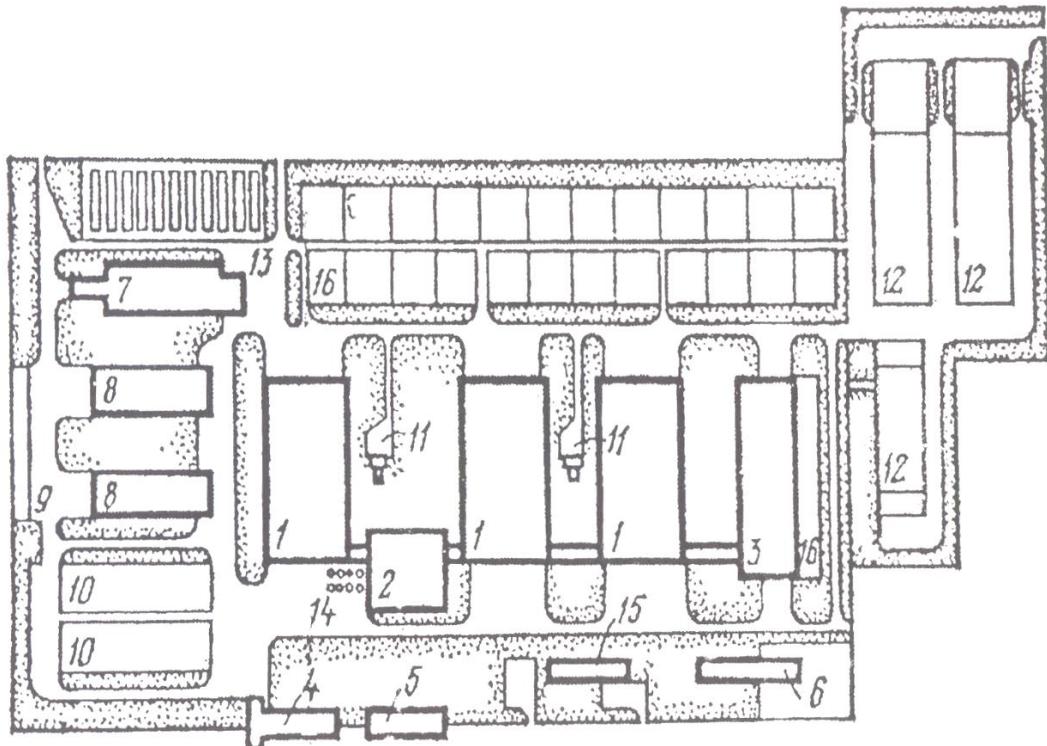
Чорвачилик фермалари ва комплекслари (2.2.1-расм) бош режа асосида курилади ва уларнинг таркибиға ҳайвонлар боқиладиган асосий бинолар, фермадаги ишлаб чиқариш жараёнларининг бажарилишини таъминловчи ёрдамчи бинолар, ҳайванларга ветеринария хизмати кўрсатувчи пунктлар, ишлаб чиқариш майдончалари, тайёр маҳсулотларни сақлаш ва ишлов бериш бўлимлари қурилмалари, техник коммуникациялари, бошқарув ва майший хўжалик бинолари, иншоотлари киради.

Чорвачилик комплекслари ва паррандачилик фабрикалари чорвачилик фермаларидан асосан қўйидаги кўрсаткичлари билан фарқ қиласи:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг йириклиги;
- маҳсулот ишлаб чиқаришининг ихтисослашганлиги;
- ишлаб чиқаришнинг оқими ва ритмли амалга оширилиши;
- ишлаб чиқариш жараёнларининг юқори даражада механизациялаштирилганлиги ва автоматлаштирилганлиги;

юқори даражадаги техник иқтисодий кўрсаткичлари ва бошқалар.

Қорамолчилик фермалари ва комплекслари. Бу турдаги ферма комплекслари сут, гўшт ишлаб чиқаришга ихтисослашган фермаларга ва комплексларга бўлинади (2.2.1-расм).

2.2.1-расм. Сут етиширишга ихтисослашган 1200 баш сигирга мүлжалланган чорвачилик комплексининг бош режаси:

1-сигирхона; 2-соғиши блоки; 3-туғриқхона; 4-ветеринария-санитария пости; 5-сұтхона; 6-ветпункт; 7-,13- илдизмевали озуқалар омборхоналари; 8-пичанхона; 9-техника воситалари учун бостирма; 10-силос траншеяси; 11-чиқынди насос станцияси; 12-чиқындиҳона; 14-концентрланган озуқа омборхонаси; 15-буғ қозони биноси; 16-хайвонларни яратиш майдонлари.

(Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдуганиев, Ш.Мамасов “Чорвачилик механизациялаштириши ва автоматлаштириши”(дарслык) Самарқанд, - 2010, 120 бет.)

Фермалардаги ҳайвонлар таркиби. Чорвачилик фермаларида маҳсулот ишлаб чиқариш күп жиҳатдан қабул қилинган ҳайвонларни сақлаш технологиясига боғлиқ. Ҳайвонларни сақлаш технологияси ферманинг тури ва йўналиши, ишлаб чиқариш ҳажми, маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда танланади.

Замонавий механизациялашган чорвачилик фермалардаги ишлаб чиқариш технологияси, мураккаб, күп факторли бўлиб, ўз таркибига

ҳайвонлар ва паррандаларни сақлаш усуллари ва уларнинг шароитлари, сув билан таъминлаш ва сугориш, озуқа тайёрлаш, сақлаш ва уларни қайта тайёрлаш, ишлаб чиқилган маҳсулотларни қайта ишлаш, ҳайвонлар ва паррандаларга қаров ўтказиш, ҳайвонлар ва паррандалар турадиган жойда микроиклимини сақлаш ва таъминлаш учун машина ва қурилмалар танлаш ва уларнинг иш режимини аниқлаш, маҳсус сифатини назорат этиш ва бошқа турдаги кўплаб жараёнларни ўз ичига олади.

Технологик жараёнларни механизациялаштиришни ишлаб чиқишида, уларни узлуксиз бир меъёрда бажарилишини таъминловчи машиналар ва қурулмалар тизимини танлаш катта аҳамиятга эга. Чунки бундай ҳолларда машиналардан фойдаланиш яхшиланади, механизациялаштириш даражаси ортади ва асосий жараёнларни автоматлаштириш учун имконият яратилади.

Чорвачиликда кўпчилик асосий технологик жараёнлар турғун ҳолатда кечади.

Машина ва қурулмалар фермада маҳсус лойиха асосида аниқланган жойларга ўрнатилади. Бу эса машина ва қурилмаларни ишлатиш учун инженерлик коммуникацияларини, электр, газ, сув, канализация, иссиқлик тармоқларининг бўлишини талаб этади.

Ҳайвонларни ва паррандаларни сақлаш бинолари ва уларнинг технологик жиҳозлари. Чорвачилик фермалари ва комплексларида асосий ишлаб чиқариш биноларига ҳайвонларни сақлаш бинолари, туғруқхона, ҳайвонларни яйратувчи-озиқлантирувчи майдонлар, сунъий қочириш пунктлари ва сут соғиши ва унга қайта ишлов бериш иншоотлари киради. Хўжалик ва техник коммуникация қурилмаларига озуқа цехлари, ҳайвонларга ветеринария хизмати кўрсатиш пункти, автотарози, сув билан таъминлаш қурилмалари, канализация тизими, электр, газ ва иссиқлик билан таъминлаш тизимлари, ички транспорт йўлаклари, техник сақланадиган бинолар ва майдонлар, уларга сервис хизмати кўрсатиш пунктлари ва ферманинг ташки тўсиқ деворлари киради.

Ферма ва комплексларда омборхоналар тизими ҳар хил озуқаларни сақлаш бинолари, жумладан силос ва сенаж траншеялари ёки миноралари, майдонлар ва қурилмалар, хўжалик эҳтиёжлари сақланадиган бинолар, чиқиндилар сақланадиган иншоотлар, техника воситалари сақланадиган бостирмалар ва майдончаларни ўз ичига олади.

Фермаларда ёрдамчи бино ва қурилмаларга хизмат кўрсатувчи майший бинолар, бошқарув ва зоотехник хоналари, ечиниш-кийиниши, юваниш жойлари, душ ва чорвадорлар дам олиш, овқатланиш хоналари киради.

Чорвачилик фермаларида ҳайвонларни сақлаш бинолари ва жиҳозларига куйидаги асосий зоотехник ва ветеринария талаблари қўйилади:

- фермада юқори маҳсулдорликни таъминлай оладиган ҳайвонларни сақлаш ва озиқлантириш технологиясини жорий этиш;
- меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот этиштириш таннархини камайтириш;
- меҳнат сарфиникамайтириш яъни фермада асосий технологик жараёнларни механизациялаштиришни ва автоматлаштиришни кенг жорий этиш;
- фермада ишлаб чиқариш маҳсулотларни замонавий технологиялар асосида сақлаш ва қайта ишлаш.

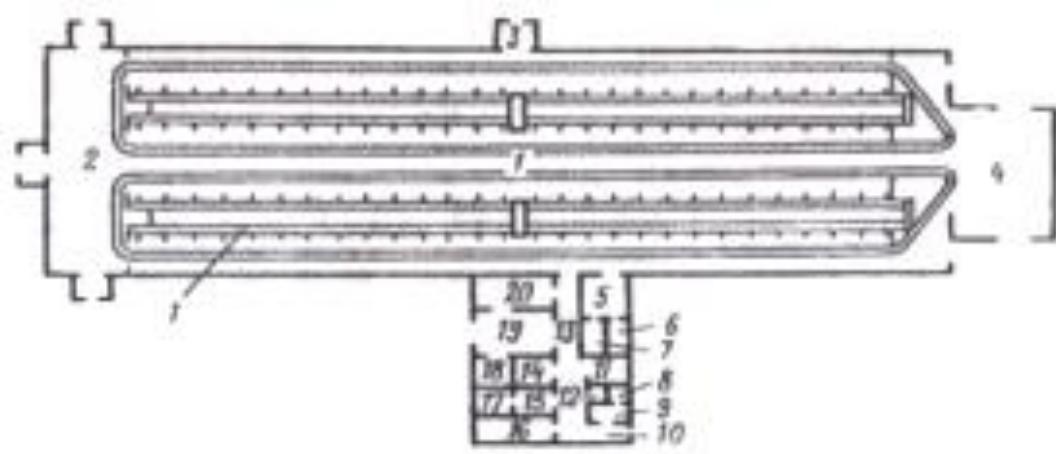
Хозирги вақтда қорамолчилик фермаларида асосан бир қаватли тўрт бурчакли асосий бинолар ишлатилади. Бу бинолар наъмунавий лойиҳалар асосида 6, 12, 18, 24 м. кенглика, узунлиги ферманинг ишлаб чиқариш ҳажмига қараб аниқланади.

Сигирларни бойлоқли сақлаш технологияси ва қурулмалари.

Сигирларни бойлоқли сақлаш учун ишлатиладиган бинолар асосан ғиштли ёки темир бетон конструкцияли бўлиб, озиқлантириш, суғориш, микроиқлим билан таъминлаш, чиқиндиларни чиқариш, сут соғишни механизациялаштириш тизимиға эга бўлади. Қорамолчилик фермаларида сигирларни боғлаш учун ОСК-25А ва УГОС-100 русумли жиҳозлар

сигирларни гурухли ва индивидуал боғлашда кўлланилади. Бу жиҳозларни кўллаш соғин сигирларини бойлоқли ҳолда сақлашда анча қулайликлар яратади ва сигирларга хизмат кўрсатиш ишларини енгиллаштиради.

Сигирлар бойлоқли усулда сақланганда улар охур, боғлаш мосламалари ва индивидуал автосуғоргичлари билан жиҳозланади. Сут соғиши мосламалари сигирхонага турғун ўрнатилади. Сут соғиши чеклак билан жиҳозланган АД-100А, ДАС-2Б қурилмалари ёрдамида амалга оширилади. Бинони чиқиндилардан тозалаш ТСН-3Б ёки ТСН-160 русумдаги чиқинди транспортёрлари ёрдамида тозаланади. Озуқа тарқатиш КТУ-10 русумидаги кўчма ёки ТВК-80Б русумидаги турғун озуқа тарқатгичлари ёрдамида бажарилади. Сигирларни бойлоқли ҳолда охурларда сақлашда ўрнатилган охур, боғлаш мосламаси, чиқинди каналларининг ўрнатилиши усуллари ва уларнинг ўлчамлари 2.2.2-расмда кўрсатилган.

2.2.2-расм. 200 бош сигирга мўлжалланган сигирхонанинг плани:

(Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдулганиев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши”(дарслик) Самарқанд-2010, 127 б.)

1-сигирлар бойлоқли турадиган майдони; 2-озиклантириш йўлаги; 3-сигирларни сунъий қочириш лабораторияси; 4-сутхона; 5-вакуум насос; 6-ювиш хонаси; 7-ветлаборатория.

Кўчма озуқа тарқатгичлар. Фермаларда озуқа тарқатиш ҳайвонларга қаров ўтказиш учун сарфланадиган жами меҳнат ҳажмининг 30...40%ини ташкил этади ва бу жараённи механизациялаштириш фермада асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Озуқа тарқатиш жараёни озуқани (озуқа аралашмасини) техника воситасига юклаш, ҳайвонлар сақланадиган жойга ташиш ва уни белгиланган меъёрда озиқлантириш охурларга тарқатишдан иборат. Озуқа тарқатиш қурилмаларига қуйиладиган асосий зооветеринария талаблари қуидагилардан иборат:

- озуқани берилган нормада бир текисда(фарқи+-15%) тарқатиш;
- озуқа тарқатиш жараёнидаги исрофгарчиликнинг меъёрдан (1%) ошмаслиги;
- озуқа тарқатгич фермада ишлатиладиган барча турдаги озуқаларни тарқатиши, яъни универсал бўлиши;
- озуқа тарқатиш жараёни учун сарфланадиган вақтнинг оз миқдорда бўлиши, яъни бир бинода кўчма озуқа тарқатгич ишлатилганда 30 минутдан ва турғун тарқатгичлар учун 20 минутдан ошмаслиги.

Фермаларда ишлатиладиган озуқа тарқатгичлар турли қўрсаткичларга қараб синфланади. Уларнинг асосий турлари 2.2.1-жадвалда кўрсатилган.

2.2.1-жадвал

Озуқа тарқатгичларнинг синфланиши

№	Синфланиш аломатлари	Озуқа тарқатгич турлари
1.	Энергетик воситаларига уланиши	кўчма, ҳаракати чекланган, турғун
2.	Ишчи қисми ишлайдиган энергия тури	механик, гидравлик, пневматик, гравитацион, вакуумли
3.	Ҳайвонлар ва паррандалар тури	корамолчилик, чўчқачилик, қўйчилик, паррандачилик ва бошқалар

4.	Ишлатиладиган энергетик воситалар турлари	тракторлар, автомобиллар, ўзиорар шасси, электромобиллар ва бошқалар
5.	Тарқатиладиган озуқа турлари	концентранган озуқалар, озуқа аралашмаси, суюқ озуқалар, универсал
6.	Ишчи қисмининг тури	лентали, шнекли, винтли, арқонли, шайбали, қирғичли, куракли
7.	Озиқлантириш охурига озукани тарқатиш усули	ичидан тарқатиш, ён томонидан тарқатиш, тепадан озуқа тарқатиш

(Манба: Ш.Сувонқұлов, З.Абдуғаниев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаشتыриши ва автоматластыриши” (дарслық) Самарқанд. -2010, 175 бет.)

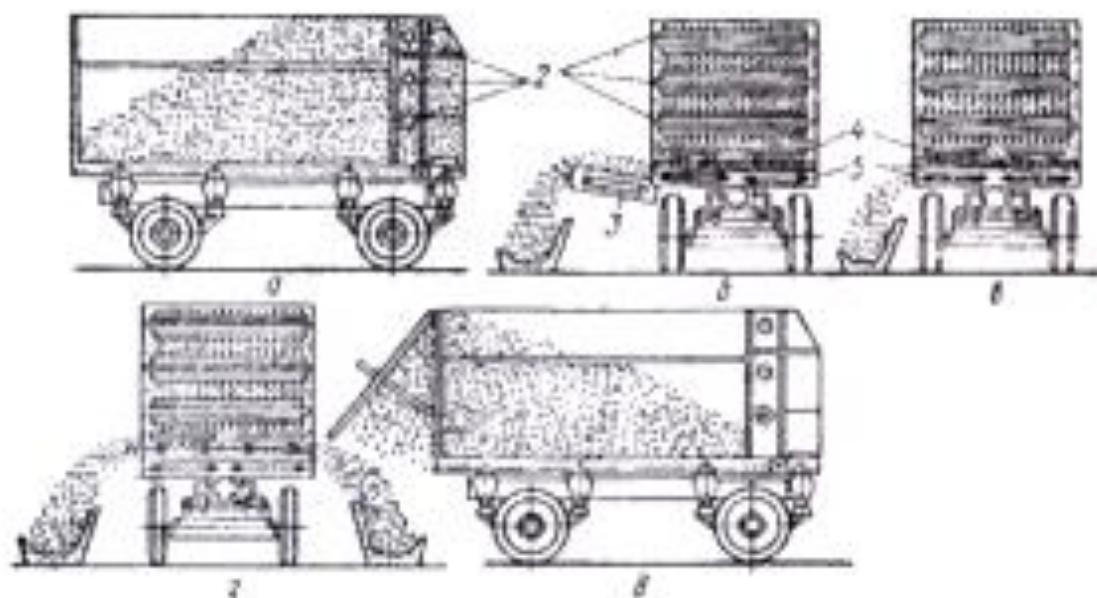
Хайвонлар сақланадиган биноларда ва озиқлантириш майдонларида ўрнатиладиган охурларининг ҳайвонларнинг озиқланиш жараёнидаги физиологик талабларга тұла жавоб беріши ва механизациялаشتырған ҳолда озуқа тарқатиш имкониятига ега булиши күзде тутилади.

Охурларни ўрнатышга қулай, чидамли бўлиши, ишлатиш жараёнида ҳайвонларга жароҳат бермаслиги ва лозим бўлганда уларни енгил кўчириш, ташиш мумкинлиги талаб этилади. Улар ёғочдан, металдан, бетондан ва пластик материаллардан тайёрланади.

Бу турдаги озуқа тарқатгичлар умумий равища ғилдиракли юриш қисми ва рамага ўрнатилған бункер, озукани меъёрловчи ва озиқлантирувчи охурларга бир текис ташловчы ишчи органлардан ва ҳаракат узатиш механизмлардан тузилади. Кўчма озуқа тарқатгичлар ишлатиладиган энергетик воситаларга қараб трактор, автомобил ва ўзиорар шасси ёрдамида ишлатиладиган турларга бўлинади.

Кўчма озуқа тарқатгичлар, турғун озиқа тарқатгичларга қараганда катта унумдорликка эга, турли хил шароитда ишлай олади ва фермаларда озуқаларни ташиш, тушириш ишларини бажара олади. Шу билан бирга бу турдаги озуқа тарқатгичларнинг умумий камчилиги:

- ферма бинолари ва ҳайвонларни сақлаш майдонларида кенглиги 1,6...2,5 метрдан кам бўлмаган озуқа йўлакларининг бўлиши;
- бинодаги ҳавони ифлослантириш ва шовқинли ишлаши;
- концентрланган озуқаларни тарқатишда берилган нормадан +15...20% четлашиш;
- кичик ҳажмли фермаларда ишлатишда иқтисодий самарадорлигининг паст бўлиши.

2.2.3-расм. КТУ-10 озуқа тарқатгичининг ишлаш схамалари:

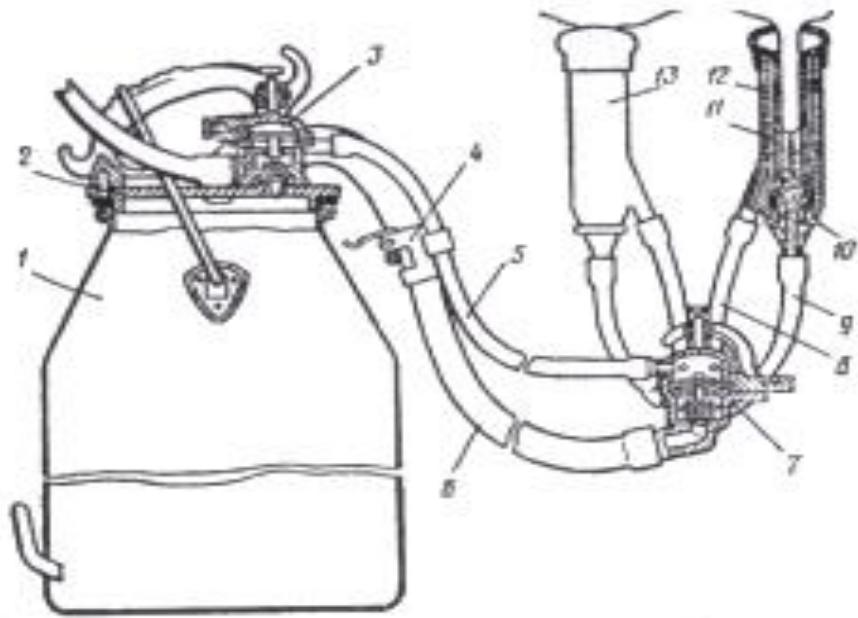
а, б, в, г-ён томонларга, бир томонга узайтирилган транспортёр билан, транспортёrsиз, икки томонга тарқатиш; д-озуқани орқа томондан бўшатиш:

1-кузов; 2-битерли барабанлар; 3-ташловчи транспортёр; 4-бўйлама транспортёр; 5-кўндаланг транспортёр.

(*Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдуғаниев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши” (дарслик) Самарқанд. -2010, 178 бет.)*

КТУ-10А русумдаги универсал озуқа тарқатгичи (2.2.3-расм). Бу озуқа тарқатгич майдаланган дағал, ширали, озуқаларни ёки озуқа аралашмаларни тасишиш ва бир ёки икки томонлама тарқатиш учун мұжалланган. Бу озуқа тарқатгич дарвоза кенглиги 2,6 озуқа йўлаги 2,2 охурлар баландлиги 0,75м бўлган биноларда, ҳайвонларни яйратиш ва озиқлантириш майдонларида 0,9 ва 1,4 классдаги тракторлар ёрдамида озуқа тарқатишга мўлжалланган. Озуқа тарқатгич турли хил фермалар учун мўлжалланган булиб, ишлиши ва тузилиши PMM-5 озуқа тарқатгичига ўхшаш, фақат юриш қисми икки ўқли ва тормоз системаси билан жиҳозланган.

Сутни машиналарда соғишининг асосини ҳайвонларнинг сут бериш жараёни белгилайди ва ҳар бир сут соғиши аппарати шуни ҳисобга олган ҳолда ишлатилиши лозим. Сигирнинг сут беришида уни соғишига тайёрлаш катта аҳамиятга эга (2.2.4-расм).

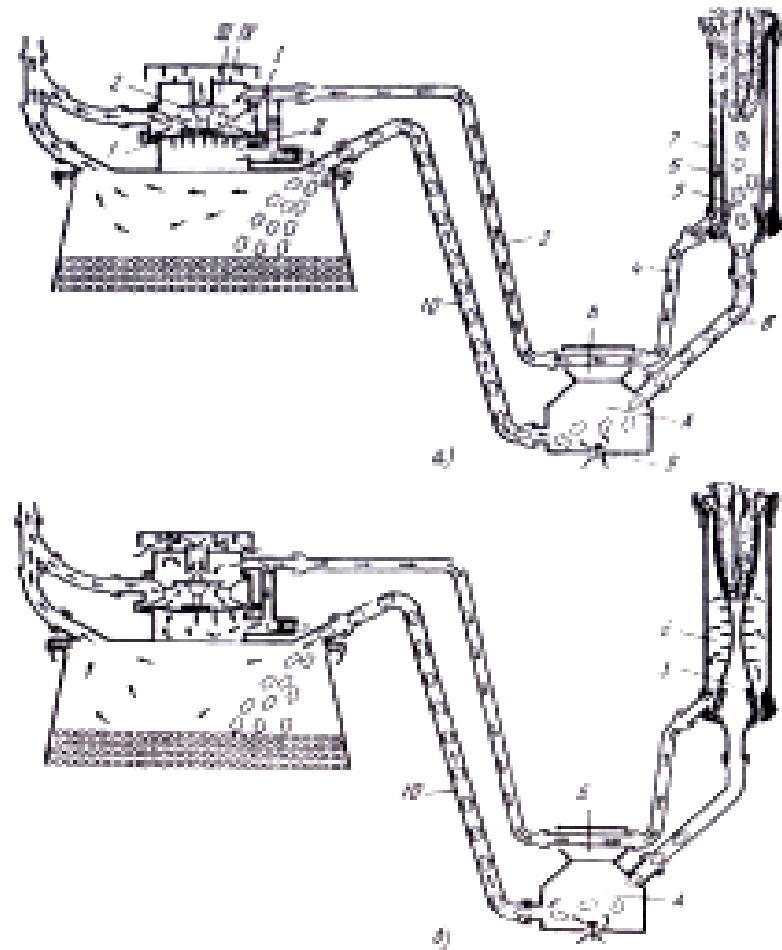

2.2.4-расм. Сут соғиши аппаратининг умумий тузилиши.

1-челак; 2-челак қопқоғи; 3-пулсатор; 4-сүт шланги қисқичи; 5-ҳаво шланги; 6-сүт шланги; 7-коллектор; 8-вакуум трубачаси; 9-сүт трубачаси; 10-бириктирувчи ҳалқа; 11-сўрғич резинаси; 12-стакан гилзаси; 13-соғиши стаканлари.

(Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдуғаниев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши” (дарслик) Самарқанд. -2010, 201 бет.)

Сигирга концентраланган озуқа бериш, елинини илиқ сувда ювиш, массаж ўтказиш, сўрғичларидан унинг учларидаги сутни чиқариб юбориш бу жараёнларга киради. Бу ишлар 50-60с ичидаги бажарилиши лозим ва тезда сут соғиши бошлаш талаб этилади. Сут соғиши аппаратлари соғиши чөллаги, чөлак қопқоғи, пулсатор, қисқич, соғиши стаканлари, коллектор, сут шланги, вакуум шлангларидан иборат.

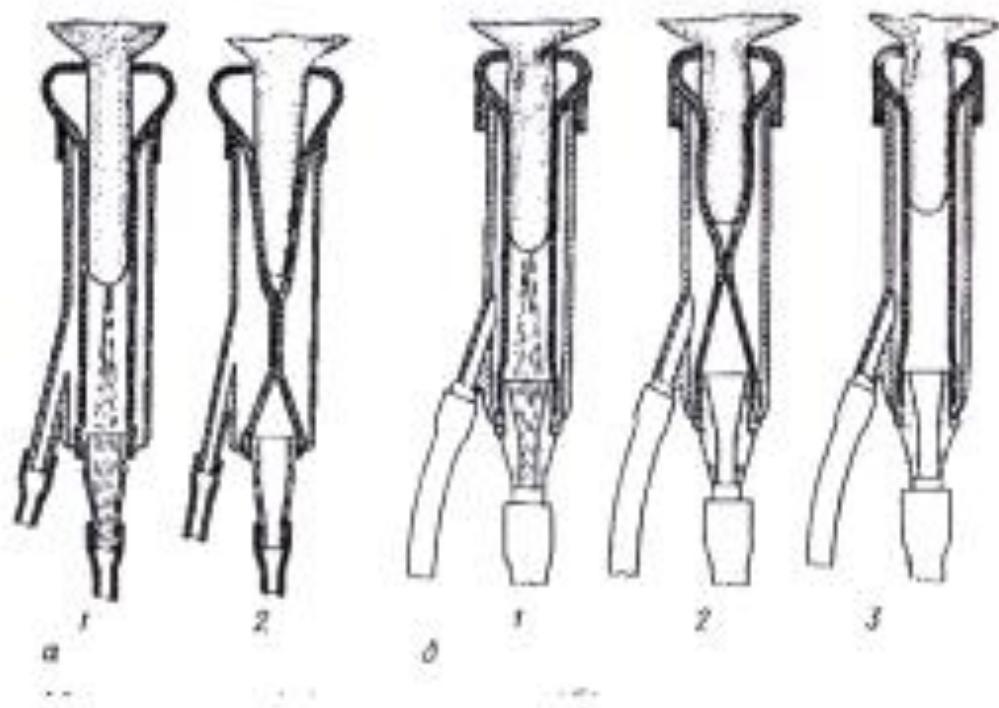

2.2.5-расм. Икки тақтли сут соғиши аппаратининг ишлаш схемаси:

а-сўриш тақти; б-сиқиш тақти; I- доимий вакуум камераси, II, IV- ўзгарув-чан вакуум камераси, III-атмосфера босим камераси; 1-мембрана, 2- клапан, 3,4-ўзгарувчан босим шланги, 5-сўрғич ости камераси, 6-деворлараро камераси, 7-соғиши стакани, 8,10-сут шланги, 9-ҳаво сўриш клапани; А-коллек-торнинг доимий вакуум камераси, Б-коллекторнинг ўзгарувчан босим камераси.

(Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдуғаниев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши” (дарслик) Самарқанд. -2010, 203 бет)

Икки тактли Да-2Б “Майга” сут соғиши аппарати. Сут соғиши аппаратида сут соғиши стакани, коллектор, пулсаторлар ўзаро ҳамкорликда ва бир бирига боғлиқ ҳолда ишлайди. Икки тактли “Майга” сут соғиши аппаратининг ишлаш принципи 2.2.5-расмда кўрсатилган. Сут соғиши аппаратини вакуум линиясига улаб ишга туширишдан олдин, пулсаторнинг ҳамма камералардан атмосфера босими мавжуд ва ишга туширилиши билан камерада вакуум ҳосил бўлади. Бу вақтда IV камерадаги ҳаво кенгая бориб, мемранани босади, у эса ўз навбатида клапанни юқорига кўтаради, натижада II камера III камерадан ажратилиб, Йида доимий вакуум ҳосил бўлиб сўриш такти бошланади.

2.2.6-расм Икки тактли (а) ва уч тактли(б) сут соғиши аппаратлари соғиши стаканларининг тузилиши ва ишлаш тартиби:

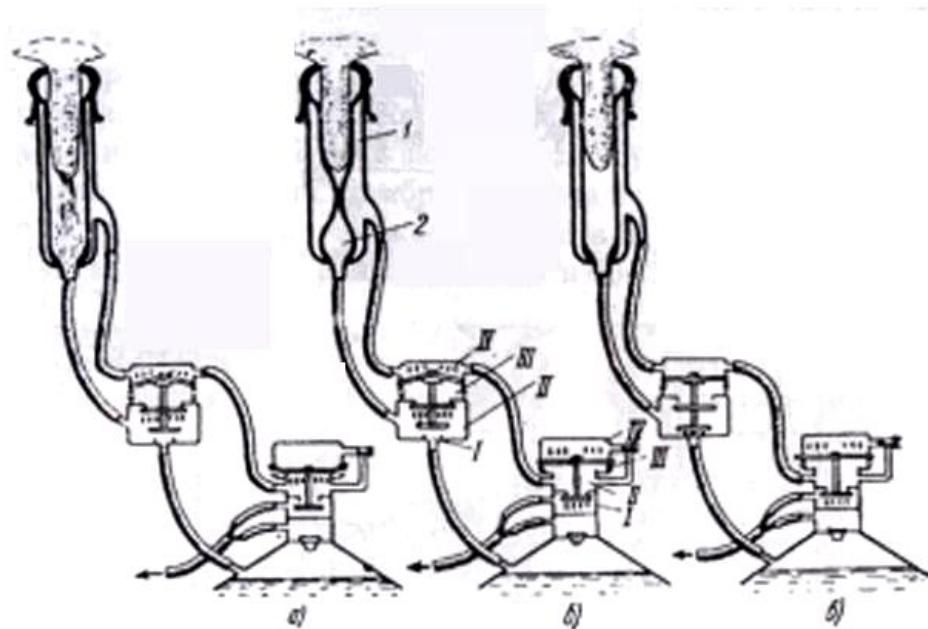
1-сўриш такти; 2-қисишиш такти; 3-дам олиш такти.

(Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдуганиев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши” (дарслик) Самарқанд, -2010, 202 бет.)

Уч тактли “Волга” сут соғиши аппарати. Уч тактли аппарат учун белгиланган вақт тактлар бўйича қўйидагида тақсимланади: сўриш 60%, сиқишиш 10%, дам олиши 30%. Икки тактли аппаратда эса, сўриш 66%, сиқишиш

34%ни ташкил этади. Уч ёки икки тактнинг бир марта қайтарили цикл ёки импулс деб аталади. Уч тактли аппарат бир минутда 60та пулс уриши мумкин, икки тактлида эса 70...85 та бўлади. Уч тактли аппаратлар учун вакуумнинг меъёрий катталиги 380...400 мм симоб устунига, икки тактлида эса 360...380 мм симоб устунига тенг бўлиши тавсия этилади.

“Волга” сут соғиши аппаратининг бошқа аппаратлардан фарқи шундаки, у иш мабойнида уч тактни бажаради, яъни сўриш, сиқиш, ва дам олиш тактларини “Волга” сут соғиши аппарати (2.2.6-расм) созловчи, винт, канал, копқоқ, клапан стержени, резинали мембрана, корпус, қистирма, пастки клапан, пулсатор таянчи, тескари клапан камераси. Пулсатор камерага бўлинган бўлиб, I доимий вакуум камераси, II ва IV ўзгарувчан вакуум камераси ва III камера II ва IV камералар билан ўзаро канал билан созловчи винт ёрдамида уланган.

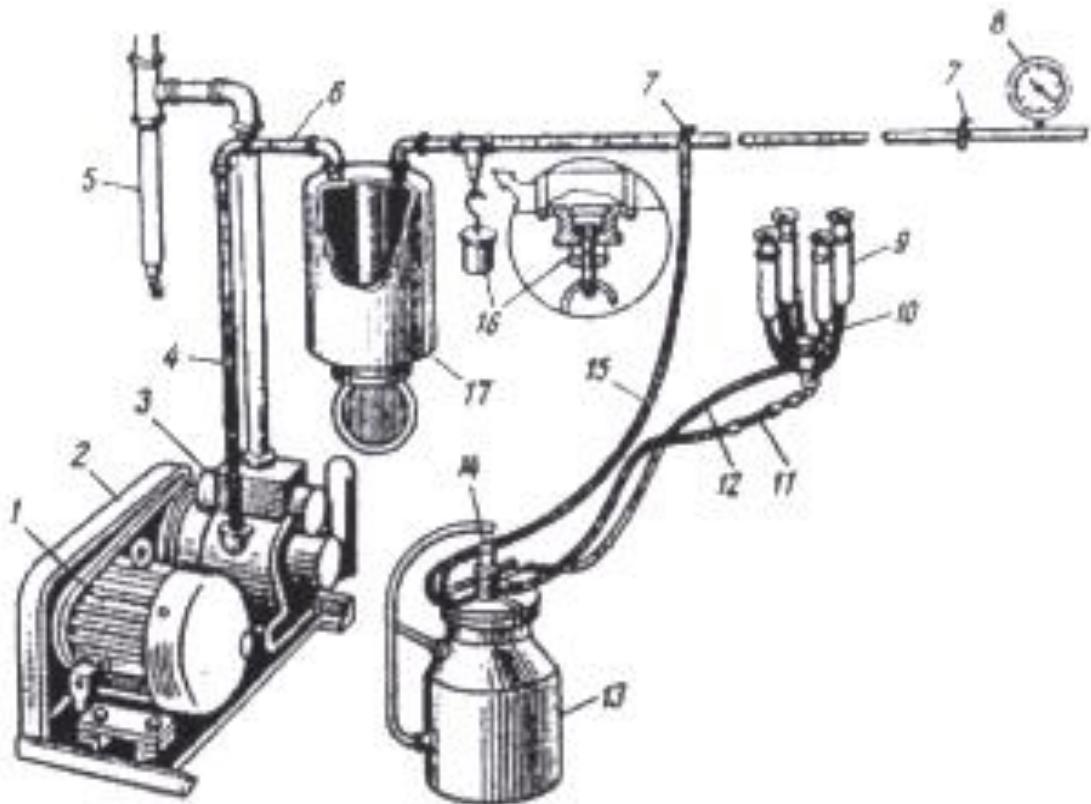
2.2.7-расм. Уч тактли “Волга” сут соғиши аппаратининг ишлаш схемаси:

а-сўриш такти, б-сиқиш такти, в-дам олиш такти; 1-деворлараро камера, 2-сўриш ости камераси; I-доимий вакуум камераси, II, IV-ўзгарувчан босим камералари, III-атмосфера босим камераси.

(Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдуғаниев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши” (дарслик) Самарқанд, -2010, 204 бет)

Уч тактли сут соғиши аппарати стакан, коллектор ва пулсаторнинг ўзаро алоқадорлигига ишлайди. Ишга тайёр турган сут соғиши аппаратида, пулсатор ва коллекторнинг клапанлари пастга туширилган бўлади. Аппарат ишга тушганда пулсаторнинг I камерасида вакуум ҳосил бўлиб, ушбу вакуум пулсатор II камераси, шланглар ва коллекторнинг IV камераси орқали сут соғиши стаканларининг деворлараро камерасига етиб келади (2.2.7-расм).

Фермадаги сигирларнинг сони, уларнинг маҳсулдорлиги, сигирларни сақлаш тизимиға, фермадаги асосий технологик жараёнларни механизациялаш даражаси, меҳнатнинг ташкил этилиши ва кунлик иш тартибиға қараб турли хил сут соғиши қурилмалар ишлатилади.

2.2.8-расм. Сут соғиши агрегатининг умумий қўриниши:

1-электр юритгич; 2-химоя тўсиғи; 3-вакуум насос; 4-вакуум магистрал; 5-чиқариш қувури мой йиғгичи; 6-диэлектрик муфта; 7-ҳаво крани; 8-вакуумметр; 9-соғиши стаканлари; 10- коллектор; 11-сут шланги; 12-ўзгарувчи вакуум шланги; 13-сут челаги; 14-пулсатор; 15-доимий вакуум шланги; 16-вакуум созлагич; 17-вакуум балон.

(Манба: Ш.Сувонқулов, З.Абдуғаниев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши” (дарслик) Самарқанд, -2010, 209 бет)

Сигирлар бойлоқли ҳолда боқиладиган кичик ва ўрта ҳажмдаги фермалар учун линияли сут соғиши қурилмаларидан фойдаланилади ва фермаларда молхонанинг ичига ўрнатиласидиган АИД-1, АД-100А, ДАС-2Б, АДМ-8А қурилмалари ишлатиласиди.

АД-100 сут соғиши қурилмаси(2.2.8-расм). АД-100А сут соғиши қурилмалари 100 бошгача сигирни бойлоқли сақлашда сут соғиши учун кулланиладиган қурилмадир. Қурилма магистрал вакуумпровод, коллектор вакуумпроводи, соғиши аппарати, вакуум қурилмаси, ювиш мосламасидан ташкил топган. Қурилманинг вакуум тизими магистрал, коллектор, вакуумпрводларга бўлинади. Вакуумпровод сут соғиши аппаратлари ва ювиш мосламасига вакуумни етказиб бериш учун хизмат қиласиди.

Ш-Боб. ЧОРВАЧИЛИКНИНГ ЗАМОНАВИЙ МОДДИЙ-ТЕХНИКА БАЗАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА УНИ ЧОРВАЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИГА ТАЪСИРИНИ БАҲОЛАШ

3.1. Фермер хўжаликларида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий ўйналишлари

2011 йилнинг биринчи чораги давомида чорвачилик соҳасида амалга оширилган ишлар тўғрисида қисқача айтадиган бўлсак бугунги кунда республикамизда барча тоифадаги хўжаликларда қорамоллар умумий бош сони 6942,5 минг бошга (6 фоизга), сигирлар 114,6 минг бошга (3фоизга), қўй ва эчкилар 14930,9 бошга етказиб, (6 фоизга) ошишига эришилди. Шунга қўра, гўшт ишлаб чиқариш 297,1 минг тоннага (6,3фоиз), сут 1077,3 минг тоннага (6,5фоиз), тухум 575,1 млн. Донага (12,2 фоиз), жун 494 тоннага (12,8фоиз) кўпайди. Бундан ташқари:

- республика аҳоли бандлиги ва даромадини ошириш мақсадида кам таъминланган оиласарга 2878 бош қорамол бепул тарқатиб берилди;
- шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида қорамол сотиб олиш учун тижорат банклари томонидан жами 5,5 млрд. сўм миқдорида микрокредитлар ажратилди;
- чорва молларни кучли озиқаларга бўлган талабини қондириш ва шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликлари чорва молларига омухта ем, пахта шроти ва шелухасини узлуксиз етказиб бериш мақсадида 1950та шахобчалар ташкил этилди.

Бугунги кунда Республикада наслчилик хўжалиги мақомини олган хўжалик юритувчи субъектлар сони жами 633тани, шундан 344таси наслчилик хўжаликлари ташкил этади. Режага асосан 37та зооветеринария пунктлари ташкил этилди ва уларнинг сони 2486тага етказилди. Пуллик хизмат кўрсатиш эса ўтган хисобот даври давомида 1774,8 млн. Сўмлик пуллик хизматлар кўрсатилди.

Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида юқори маҳсулдор наслли молларни кўпайтириш мақсадида жорий йилнинг ўтган даврида 258,6 минг бош она моллар сунъий уруғлантирилди. Она молларни сунъий уруғлантиришнинг афзаллиги ва моҳияти тўғрисида жойларда ветеринария мутахассислари томонидан аҳолига тўғридан-тўғри ва оммавий ахборот воситалар орқали тушунтириш ишлари олиб борилмоқда. Жамиятнинг экологик жиҳатдан тоза хисобланган чорвачилик маҳсулотларга бўлган талаби ўсиб бормоқда. Аммо бу борадаги талаб хозирги даврда тўлиқ қондирилгани йўқ. Муаммони ҳал этиш учун бир қанча ташкилий, иқтисодий, ижтимоий тадбирларни амалга ошириш, жумладан, чорвачиликда иқтисодий ислоҳатларни янада чуқурлаштириш керак. Бу жараённи бир неча йўналишлар бўйича амалга ошириш мумкин. Масалан, республика худудларининг, хўжаликларнинг йўналишларини эътиборга олган холда чорвачилик тармовларини мақсадга мувофиқ жойлаштириб, уларни ихтисослаштириш жараёнларини ривожлантиришга эътибор бериш лозим. Чорва ҳайвонларини ижара пудратчиларига, чорвачилик фермаларини эса ижарага бериш, ижаракиларга талабини қондирадиган ҳажмдаги экин майдонларини хам узок муддатга ижарага ажратиш зарур.

Бу жараёнда самарадорликка эришиш учун ижаракилар молиявий маблағлар билан етарли миқдорда таъминланишига хам алоҳида эътибор бериш керак. Бу тадбир очик танлов асосида шу соҳа бўйича тажрибали, билимдон, қонун устуворлигини тан оладиган, инсофли, маънавияти юқори бўлган фуқаролар зиммасига юкланиши мақсадга мувофиқдир.

Ихтисослашган ширкат хўжаликлари маҳсулот етиштириш мақсадида чорва ҳайвонларини аъзоларига ижара пудрати асосида беришини хам ривожлантириш мумкин. Бунда пудратчилар чорва ҳайвонлари бош сонини кўпайтириш, зотларини яхшилаш, маҳсулдорлигини ошириб, тобора кўпроқ маҳсулот етиштириш учун қилган хизматлари ва етиштирган маҳсулотлари миқдорига кўра, рағбатлантиришлари лозим.

Хўжаликларида бу масалаларни хал этишда ерларунумдорлиги ошишини таъминлайдиган тадбирларга хам алоҳида эътибор қаратилиши зарур. Бу борада ижара муносабатларини эркин бозор талабларига мослаштириш керак.

Чорвачилик фермаларининг замонавий талабларга жавоб берадиган моддийтехника базасини босқичма-босқич ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш вақти келди. Чорвачилик бино-иншоотлари фан-техника ютуқларини эътиборга олган холда мослаштирилишига, тегишли воситалар билан таъминланишга, чорва ҳайвонлари яхши парваришланиб, сифатли маҳсулот этиштиришда янги техникалар, илғор технологиялар жорий этилишига эришиш лозим.

Тармоқда ишлаб чиқариш жараёнлари механизациялаштирилиб, меҳнат унумдорлигининг ошиши таъминланади. Наслчилик ишларини ривожлантириб, сермаҳсул чорва зотларини яратиб, улар ишлаб чиқаришга тезроқ татбиқ этилишини таъминлаш, бунда зотли, сермаҳсул чорва ҳайвонларини сотиб олиш вариантидан фойдаланишни хам эсдан чиқармаслик, кутилган натижага эришиш имкониятини кенгайтиради.

Чорвачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлаш учун ем-хашак этиштириладиган майдонларни кенгайтириб, экинларни алмашлаб экишни ривожлантириш лозим. Бунда ем-хашак экинлари экиладиган майдонларнинг сув таъминотига, мелиоратив холатини яхшилашга хамда органик ва минерал ўғитлардан талаб даражасида фойдаланишга алоҳида ахамият бериш зарур. Бу масалани хал этиш учун қайта ишлаш саноати корхоналарида ишлаб чиқариладиган тўйимли озиқа моддалари талаб даражасида олинишини, чорва молларига шаклланган озуқа ратцион асосида вақтида берилишини хам ташкил этиш зарур. Бу масаланинг долзарблигини эътиборга олиб, республика хукумати хўжаликларга иқтисодий жиҳатдан кўмаклашиш йўлларини, механизмларини ишлаб чиқсан. Жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари этиштиришни ривожлантириш учун имтиёзли кредитлар ажратиш, шу

мақсадда четдан моддий-техника ресурслари келтирилса, улар божхона тўловларидан озод этилиши ва бошқа чора-тадбирлар белгиланган.

Бу жараёнда чет эл инвестициялари жалб этилишига алоҳида эътибор бериш зарур. Чунки хозирги даврда бу масала жуда суст ечилемоқда.

Юқоридагилар билан бирга чорвачилик маҳсулотларининг шартномавий баҳолари инфляция даражасини эътиборга олган холда оширилишига хам давлат томонидан ёрдам кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Чунки бу маҳсулотларни асосан давлат акциядорлик корхоналари сотиб олмоқдалар.

Таъкидланган барча маслаларнинг ижобий хал этилиши тармоқларда фаолият кўрсатаётган ишчи-хизматчиларнинг муносабатларига, билимига, тажрибасига, эътиқодига, онгига хамда рағбатлантирилишига бевосита боғлиқ. Шундай экан, бу масалаларни хал этиш механизмларини, йўлларини янада ривожлантириш зарур. Ишчи хизматчиларнинг иш хақларини вақтида бериш хамда уларни этиштирган маҳсулотлари миқдори ва сифатини эътиборга олган холда мукофотлашнинг реал усулини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Чорвачилик тармоқлари хисобланган паррандачилик, пиллачилик, йилқичилик, асаларичилик, балиқчилик иқтисодиёти хақида хам шу мазмундаги фикрларни айтиш мумкин. Лекин бу тармоқларнинг иқтисодиётини ўрганишда уларнинг ўзига хос хусусиятларини, жумладан, паррандачиликни саноат негизида хамда ғаллачилик хўжаликларида ташкил этиб, ривожлантириш ва бошқаларни эътиборга олиш лозим.

Юқорида кўрсатилган масалаларнинг хал этилиши натижасида чорвачилик тармоқлари ривожланиб, самарадорлиги юксалиши таъминланади.

Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари асосан сут ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Хозирги кунда Тошкент вилояти Паркент туманида жойлашган “Паркент чорваси” фермер хўжалигини кўрадиган бўлсак, бу хўжалик 2006 йил 22 августа ташкил топган бўлиб, бу хўжалик раҳбари Сунатилла Махаматов хисобланади. “Паркент чорваси” фермер

хўжалиги асосан чорвачиликка ихтисослашган бўлиб, аҳоли учун сифатли сутва гўшт махсулотлари етказиб беради. Ушбу жадвал орқали “Паркент чорvasи” фермер хўжалиги ҳақида қисқача билиб оламиз.

3.1.1-жадвал

2012 йилда “Паркент чорvasи” фермер хўжалиги фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2012 й. 2010 й. га нисб.%да
1.	Жами ер майдони	га	257.06	257.06	257.06	100
2.	Экин майдони	га	200	194	194	97
3.	Ялпи даромад қиймати, жорий баҳоларда	минг сўм	70597.1	115556.9	156441	221.5
4.	Хўжалиқда банд ишчи-ходимлар сони	киши	20	20	20	100
5.	Экин майдони	га	200	194	194	97
6.	Буғдой	га	200	194	194	97
7.	Чорва моллари бош сони:		685	680	680	99
8.	Корамоллар	бош	685	680	680	99
9.	Отлар	бош	13	13	13	100

(Манба: Фермер хўжалиги маълумотлари асосида талаба томонидан тайёрланди)

Биз ушбу 3.3.1-жадвал орқали кўриб турибмизки “Паркент чорvasи” фермер хўжалигининг жами ер майдони 257.06 гектар бўлиб шундан экин майдони 2011 йилда 194 гектар бўлиб, бу экин майдонларига ғалла экилган.”Паркент чорvasи” фермер хўжалигада 20 нафар меҳнатга лаёқатли ишчилар ишламоқда.

“Паркент чорваси” фермер хўжалигида 680 бош йирик шохли қора моллар, шу жумладан 200 бош сигир, 30 бош икки ёшдан катта қочирилган ғўнажинлар, 90 бош икки ёшдан катта қочирилган ғўнажинлар, 25 бош бир ёшдан икки қочирилмаган ғўнажинлар, 180 бош бир ёшдан икки ёшгача қочирилмаган бузоқлар, 155 бош бир ёшгача эркак ва урғочи бузоқлар, 13 бош отлар бор.

“Паркент чорваси” фермер хўжалигида ялпи даромад қиймати, жорий баҳоларда 2012 йилда 156441 минг сўм, 2010 йилда эса 70597,1 минг сўмни ташкил этган, агарда биз буларни тақослайдиган бўлсак 2012 йилда 221.5%га ошганини кўрамиз. “Паркент чорваси” фермер хўжалигида асосан сут ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариди ва аҳолини сут ва гўшт маҳсулотига бўлган талабини маълум даражада қондириб бормоқда.

Биз ушбу 3.1.2- жадвал орқали “Паркент чорваси” фермер хўжалигида чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари билан танишамиз.

3.1.2-жадвал

“Паркент чорваси” фермер хўжалигида чорвачлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2012- 2010 й. нисб %
Чорва моллари бош сони:						
1.	Йирик шохли корамоллар	бош	685	680	680	99.3
	ш.ж. сигирлар	бош	185	185	200	108.1
Чорва моллари маҳсулдорлиги:						
2.	Бузоқ олиш (хар 10 бошдан)	бош	6	5	7	140

3.	Бир бош сигирдан соғиб олинган сут	кг	637.5	625.7	646.5	101.4
Чорвачилик махсулотлари ишлаб чиқариш:						
4.	Сут	тонна	620	1293	1257	202.7
5.	Бузоқ олиш	бош	410	340	476	116.1
6.	Тирик вазн семириши	тонна	24	97	102	425
7.	Дағал хашак	тонна	424	4579.8	5227.5	1232
Чорвачилик махсулотларини сотиш:						
8.	Сут	тонна	36112	100300	101500	281
9.	Гүшт	тонна	6600	13580	15080	228.5

(Манба: Фермер хұжалиги маълумотлари асосида талаба томонидан тайёрланды)

“Паркент чорваси” фермер хұжалигіда бир бош сигирдан соғиб олинадиган сут миқдори 2010 йилда 637.5кг бўлган бўлса бу кўрсат кич 2012 йилда 646.5 кгни ташкил этган. Буларни таққослайдиган бўлсак 2012-йилда 2010-йилга нисбатан 101.4 % қўп сут олинган.

Чорвачилик махсулотларини ишлаб чиқариш эса сут махсулотлари 2010-йилда 620 тонна бўлган бўлса 2012-йилда бу кўрсатгич 202.7%га қўпайгани 1257 тонна сут махсулоти ишлаб чиқарган.

Чорвачилик махсулотларини сотиш эса сут 2010-йилда 36112 тоннабўлган бўлса 2012-йилда 101500 тоннани ташкил этган. Гўшт эса 2010-йилда 6600 тонна, 2011-йилда 13580 тоннани, 2012-йилда 15080 тоннани ташкил этган.

“Паркент чорваси” фермер хұжалигіда асосий ишлаб чиқариш харажатлари режасига тўхталадиган бўлсак, бу хұжаликда 2012-йилда асосий ишлаб чиқариш харажатлари жами 112995 минг сўмни ташкил этган (3.1.3-жадвал).

3.1.3-жадвал

Асосий ишлаб чиқариш харажатлари режаси, (минг сўмда)

Харажатлар турлари	Асосий ишлаб чиқаришга жами	Шу жумладан:	
		ўсимликчилик тармоғида	чорвачилик тармоғида
Иш хақи ижтимоий сугуртага ажратмаси билан	10954.3		
Уруғлик	4680	4680	
ЁММ	4595.0	4595.0	
Ўғит	4480	4480	
Ем-хашак ва концентрат озуқа	45479		45479
Асосий воситаларни сақлаш	5248.1		
Ишлар ва хизматлар	9900.7	5470.6	4430.1
Умум ишлаб чиқариш харажатлари	30176.9	10115.3	20061.6
Бошқа харажатлар	8435.3	5134.2	3301.1
Жами	112995	34475.1	73271.8

(Манба: Фермер хўжалиги маълумотлари асосида талаба томонидан тайёрланди)

Шундан: ўсимликчилик тармоғиға жами 34475.1 минг сўм, чорвачиликга эса жами 73271.8 минг сўм харажат қилинган.

“Паркент чорваси” фермер хўжалигининг молиявий натижаларини тахлилқилиладиган бўлсак хўжаликнинг соф фойдаси ўтган йилнинг шу даврида 8714.6 минг сўм бўлган бўлсаҳисобот даврида 6312.8 минг сўмни ташкил этган (3.1.4-жадвал).

3.1.4-жадвал

“Паркент чорваси” фермер хўжалигининг молиявий натижалари

Кўрсаткичлар	Ўтган йилнинг шу даврида		Хисобот даври	
	даромад-лар (фойда)	харажат-лар ва (зараарлар)	даромад-лар (фойда)	харажат-лар ва (зараарлар)
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишдан соғ тушум	115556.6	X	56441.0	X
Сотилган махсулот(товар, иш ва хизмат)ларнинг таннархи	X	68825.6	X	91056.3
Махсулот (товар, иш ва хизмат) ларни сотишининг ялпи фойдаси (зарари) (сатр.010-020)	46731.3		65384.7	
Давр харажатлари, жами (сатр.050+060+070+080), шу жумладан:	X	38016.7	X	59071.9
Сотиш харажатлари	X	22173.7	X	36576.9
Маъмурий харажатлар	X	15843.0	X	22495.0
Бошқа операцион харажатлар	X		X	
Молиявий фаолиятининг дароматлари, жами (сатр.120+130+140 +150+160) шу жумладан:	8714.6	X	6312.8	X
Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари) (сатр.100+110 -170)	8714.6		6312.8	
Хисобот даврининг соғ фойдаси (зарар)(сатр.240-250-260)	8714.6		6312.8	

(Манба: Фермер хўжалиги маълумотлари асосида талаба томонидан тайёрланди)

3.1.5-жадвал

“Паркент чорваси” фермер хўжалигида чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сотишнинг асосий иқтисодий кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар.	Ўлчов бирлиги	2011 йил	2012 йил	фарқи (+;-)
Маҳсулотларни сотиш нархи					
1.	Сут	Сўм/цент.	36112	101500	65388
2.	Чорва молларининг тирик вазни	Сўм/цент.	6600	15080	8480
Молиявий натижалар					
1.	Ялпи пул тушуми	Минг сўм.	156441	11556.9	144884.1
2.	Жами харажатлар	Минг сўм.	150128.2	106842.3	43285.9
3.	Фойда (+), зарар (-)	Минг сўм.	6312.8	8714.6	2401.8
4.	Рентабелик даражаси.	%	4.2	8.2	4

(Манба: Фермер хўжалиги маълумотлари асосида талаба томонидан тайёрланди)

“Паркент чорваси” фермер хўжалигида чорвачилик маҳсулотларит ишлаб чиқариш ва сотишнинг асосий иқтисодий кўрсаткичларига тўхталадиган бўлсак, 2011-йилда аҳолига сут маҳсулотидан 36112 сўм /центнер сотган, бу кўрсатгич 2012-йилда 101500 сўм /центнерни ташкил этган ва улар ўртасидаги фарқ 281 %ни ташкил этган.

Чорвачилик молларининг тирик вазни 2011-йилда 6600 сўм /центнер, 2012-йилда 15080 сўм /центнер, фарқи 228.4 % ни ташкил этган.

Хўжаликга ялпи пул тушуми 2011-йилда 156441 минг сўм, 2012-йилда эса 11556,6 минг сўмни, жами харажати эса 2011-йилда 150128,2 минг сўм, 2012-йилда эса 106842,3 минг сўмни, фойда миқдори эса 2011-йилда 6312,8 минг сўм, 2012-йилда эса 8714,6 фарқи эса 72,4 % ни ташкил этган.

Хўжаликнинг рентабелик дарражаси эса (%) 2011-йилда 4,2, 2012-йилда 8,2, фарқи эса 51,2 % ни ташкил этган (3.1.5-жадвал).

3.2 Чорвачилик моддий- техника базасида инновацион технологиялар самарадорлиги

Инновация - мавжуд тизимлар ривожланишини бошқариш жараёни бўлиб, унда инновациявий маҳсулот амалий қўлланилиш босқичигача олиб келинади ва бозор муваффақиятини таъминлайди. Инновациялар мавжуд мувозанатни бузади ва фермер хўжаликларини янги мувозанат сари ривожланишга ундейди бу фермер хўжаликларини ривожини таъминловчи ҳар кунлик ва ҳар дақиқада содир этиладиган меъёрий жараёндир.

Чорвачилик моддий техника базасида инновацион технологияларни жорий этишдамаҳсулот, техника ва технологияларнинг янги кўриниши, ишлаб чиқаришнинг янги жараёни, маркетингта нисбатан янгича ёндашув сифатида намоён бўлмоқда.

Шу сабабли инновациялар чорвачилик фермер хўжаликларидаги тузилмавий ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи омили бўлмоқда. Хозирги шароитда чорвачилик фермер хўжаликларининг инновация фаоллигига асосланган тараккиётнинг алоҳида модели ажралиб чиқа бошлади.

Ташқи бозорда рақобатбардошликтининг ҳаракатлантирувчи кучлари миллий иктисолиёт ўсиши ва ривожланишининг омили - интенсив ёки ҳатто самарадор моделларидангина иборат эмас, балки фан-техника тараккиётининг замонавий ривожланиш босқичида технологияларнинг ва ишлаб чиқилаётган маҳсулотларнинг инновациявийлиги ҳам чорвачиликфермер хўжаликлари рақобатбардошлиги ўсишининг хал килувчи омиллари бўлмоқда.

Чорвачилик маҳсулотининг рақобатбардошлиги омиллари рақобатбардошликтининг баҳо омиллари ва рақобатбардошликтининг сифат омиллари бўйича тахлил қилинди. Рақобатбардошликтининг баҳо омиллари таркибига:

- чорвачилик маҳсулотининг таннархи;
- чорвачилик маҳсулотлари ўртacha бозор баҳоси даражаси;
- бозор хажми ва маҳсулот таклифи мутаносиблиги
- чорвачилик хўжалигининг рақобатбардошлиги
- талабнинг сотиб олиш қобилияти даражаси
- рақобатчилар ўртасидаги рақобат кучи
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш
- маҳсулотни истеъмолчиларини топа билиш;
- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг интенсивлиги;
- истеъмолчилар даромадлари даражаси.

Рақобатбардошликтининг сифат омиллари таркибига:

- чорвачилик маҳсулотнинг ташки товар кўриниши
- маҳсулотнинг санитар холати;
- технологик жараён ва ускуналарнинг янгиланиши;
- янги маҳсулот яратиш ва маҳсулот таркибини яхшилашдаги янгиликлар;
- бошқарув тизимининг илмий даражаси;
- маҳсулотнинг қадоқланиши ва ўраш материаллари сифати;
- маҳсулотнинг экологик тозалиги ва бошқа сифат омиллар.

Чорвачилик фермер хўжаликлари моддий техника базасини ривожланишининг инновацияли турига ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга харажатларнинг камайишигина (бу эса табиийки, фермер хўжаликларининг ташки бозордаги рақобатбардошлигини кучайтириш имконини беради) сабаб бўлиб колмайди, балки инновациялар фермер хўжаликларининг ихтисослашуви ҳамда турли фермер хўжаликлари ўртасидаги ўзаро

кооперация алокаларининг ривожланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Чорвачилик фермер хўжаликлари юксак технологик замонавий ишлаб чиқаришларни яратиш хисобига чорвачилик самарадорлигини оширишга интилмоқда.

Рақобатбардошликка фермер хўжаликларининг моддий техника базаси, табиий, меҳнат ва молиявий ресурслари шаклланиши шароитлари таъсир кўрсатади. Кейинги вақтларда табиий ресурсларнинг мавжудлиги кўрсаткичлари ресурс тежовчи тенденцияларнинг ривожланиши (тегишли технологиияларни жорий этиш, ишлаб чиқаришнинг ресурс талабчанлиги динамикаси ва бошкалар) баҳолари билан биргаликда кўйилмоқда. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишда уларнинг арzon ёки кимматлигига эмас, балки биринчи навбатда ишлаб чиқаришнинг малакасига асосланганлиги, моддий техника базасида инновацияли салоҳиятнинг мавжудлиги афзалликка эга бўлмоқда.

Чорвачилик фермер хўжаликларида инновация механизмидан иқтисодий ўсишнинг энг муҳим кўшимча омили сифатида фойдаланилиши лозим. Ташки савдога нисбий афзалликка эга потенциал товарлар ва хизматларни жалб этибгина қолмаслик керак. Бирламчи хом-ашёни кайта ишлаш технологик занжирига асосланган кўшимча кийматли маҳсулотларни яратибгина қолмаслик керак. Фермер хўжаликларини сезиларли даражада мустаҳкамлаш ва унинг экспорт салоҳиятини очишга кодир инновацияий моддий техника базасини ва инновацияли маҳсулотларни яратиш лозим.

Инновация жараёни, хўжалик фаолияти субъектлари томонидан фан-техника, ташкилий бошқарув ва бошка масалаларни ечишда муҳим аҳамият касб этар экан, шу сабабли республикада бозор ислохотлари чукурлашувининг ҳозирги босқичида иқтисодиётнинг реал тармоғи чорвачилик фермер хўжаликларининг фан-техника салоҳиятидан самарали фойдаланиш имкониятлари кундан кунга кенгайиб, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортмоқда.

Чорвачилик фермер хўжаликлари фаолиятида инновациялардан фантехника янгиликларини киритиш омили сифатида фойдаланиш имкониятларини кенгайиши натижасида чорвачилик фермер хўжалиги энг юқори самара берадиган техникани танлаш имкониятига эга .

Чорвачилик моддий техника базасида инновацион технологиялар самарадорлигини тахлил қилганда инновацион сут соғиши қурилмалари фаолиятини ўргандик.

3.2.1-жадвал

Сут соғиши қурилмаларининг техник тавсифномалари

Кўрсаткичлар	АД-100А	ДАС-2Б	АДМ-8/12	УДТ-8	УДЕ-8А	УДС-3М
Соатлик унумдорлиги, бош сигир	60	75	100	80	85	70
Қурулмада ишлайдиган сут соғувчилик сони	4	4	4	2-3	2-3	3
Сут соғиши аппаратлари, сони	8	8	8/12	8	8	8
Битта сут соғувчининг соатлик унумдорлиги, бош/соат	14-16	14-16	26-29	26-29	30-40	15-25
Электр двигателлари қуаапти, кВт	3	3	5,1	6,2	8,25	3
Электр сув киздиргичлар қуввати, кВт	-	-	5,6	13,75	13,75	-
Ички ёнув двигатели, о.к.	-	-	-	-	-	6,1

(Манба:Ш.Сувонқулов, З.Абдуганиев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизациялаштириши ва автоматлаштириши” (дарслик) Самарқанд, -2010, 211 бет.)

3.2.1-жадвал орқали кўриб турибмизки УДЕ-8А сут соғиши қурилмаси битта сут соғувчининг соатлик унумдорлиги 30 бош сигирга 40 соатдир. Сут соғиши аппаратлар сони 8 иборат, соатлик унумдорлиги 80 бош сигирдир.

Демак, чорвачилик моддий техника базасида инновацион технологиялардан фойдаланиш имкониятларини кенгайиши натижасида фермер хўжалиги энг юқори самара берадиган техникани танлаши керак, бунинг натижасида фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш сарадорлиги ортади, фермер хўжалиги рақобатбардошликка эришади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Чорвачиликни ривожлантириш стратегияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” 842-қарорида аниқланди ва тўлдирилди. Қарорда ушбу мақсадларга қаратилган муҳим чора-тадбирлар қайд этилган:

- тижорат банкларининг шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларига қорамол сотиб олиш учун микрокредитлар ажратиш жараёнини фаоллаштириш;
- чорва молларни сунъий қочириш амалиётини жорий этиш ва кенгайтириш;
- озуқа экинлари экиш учун ажратилган ерлардан фойдаланишни тартибга солиш;
- қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларига лизинг асосида хашак ўриш техникасини тақдим этишни рағбатлантириш;
- омухта ем саноатини модернизация қилиш ва унинг хомашёдан фойдаланишини яхшилаш;
- чорва моллари учун озуқа сотиши бўйича ихтисослашган пунктлар тармоғини кенгайтириш ва уларни оқилона жоилаштириш;
- зооветеринария пунктларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали уларнинг ишларини тижоратлаштириш;
- «Ўзнаслхизмат» республика корхонасининг ишлаб чиқариш қувватини модернизация қилиш;
- буқаларнинг чуқур музлатилган уругларини ишлаб чиқаришни хўжаликларига наслчилик иши бўйича сервис хизмати кўрсатиш, зотдор молларни сотиши, чорва ташкил этиши;

Чорвачиликни иқтисодий мустахкамлаш ва қўшимча чора-тадбирларни белгилаш мақсадида:

1. Чорва моллари наслини яхшилаш бўйича наслчиликни ривожлантириш фондини ташкил этиш;
2. Паст рентабелли сут етиштиришга ихтисослашган хўжаликлар негизида бурдоқчилик хўжаликларни шакллантириш;
3. Хар бир худуднинг табиий иқтисодий салоҳиятидан келиб чиқсан холда чорвачилик махсулотларини етиштириб берувчи замонавий, ихтисослашган йирик чорвачилик комплексларини барпо қилиш бўйича хорижий молия институтларининг инвестиция лойихаларини жалб этиш;
4. Чорвачилик фермаларини модернизация қилиш, қайта таъмирлаш ва янги қуриш учун узоқ муддатли, кам устамалари кредит маблағларини ажратиш орқали молиявий қўллаб-куватлаш;
5. Йирик ва майда шохли қорамолларни тери хомашёсидан унумли фойдаланиш, ички истеъмол учун тери тайёрлаш ишларини тизимли равища амалга ошириш. Шу билан бирга, ички истеъмолдан ортиқ бўлган қисмиги бирламчи ишлов берувчи кичик корхоналарни ташкил этиш ва экспорт салоҳиятини янада кенгайтириш;
6. Қорамолларга юқори сифатли зооветеринария сервис хизмати кўрсатишини такомиллаштириш борасида зооветеринария пунктларини замонавий ва ихчам асбоб-ускуналар билан тўлиқ жиҳозланиши, моддий-техника базасини мустахкамлаш ва малакали мутахассислар билан таъминлаш каби масалалар катта эътибор бериш керак.

Демак бу чораларнинг ҳаммаси ижобий натижа беради ва соҳа самарадорлигини оширишга, мамлакат аҳалисининг фаровонлигини янада юксалтиришга хизмат қиласди.

Битирув малакавий ишини бажаришда амалга оширилган назарий ва амалий тадқиқодлар натижаларни умумлаштириб хулоса берган холда

чорвачилик фермаларининг замонавий талабларга жавоб берадиган моддий техника базасини ривожлантиришда қуидаги таклифларни берамиз:

- чорвачилик фермаларининг молиявий-иқтисодий имкониятларини кенгайтириш;
- замонавий талабларга жавоб берадиган моддий техника базасини ташкил этишда ривожланган давлатларнинг тажрибасини қўллаш;
- чорвачилик фермаларини давлат томонидан қўллаб қувватлаш;
- чорвачилик фермаларида наслли молларни кўпайтириш, ветеринария хизматларини ривожлантириш, чорва учун керакли мухитни яратиш;
- чорвачилик фермаларида инновациялардан янги технологияларни киритиш воситаси сифатида фойдаланиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлиланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислоҳотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш” номли маъruzasi. Тошкент – “Ўзбекистон” – 2010.
2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади: 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишлиланган ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза, 2011 йил 21 янв./Т.: Ўзбекистон, 2011. 11-12 б.
3. Каримов И.А. Жаҳон Молиявий – Иқтисодий Инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009, 56-б.
4. А.В.Вахабов, Н.Х.Жумаев, Э.А.Хошимов. Жаҳон Молиявий – Иқтисодий Инқирози: Сабаблари, Хусусиятлари ва иқтисодиётга таъсирини юмшатиши йўллари, Тошкент “Академнашр” 2009.
5. Ш.Сувонқулов, З.Абдуғаниев, Ш.Мамасов “Чорвачиликни механизация-лаштириш ва автоматлаштириш”(дарслик) Самарқанд-2010, 120-211 б.
6. Н.Н. Белянчиков, А.И. Смирнов Механизация животноводство и кормоприготовления. М.В.О Агропромиздат, 1990
7. Ю.Б.Юсупов, Ц.Лерман, А.С.Чертовицкий, О.М.Акбаров Ўзбекистонда Чорвачилик Бугунги ҳолати , муаммолар ва тараққиёт истиқболлари “Насаф”нашриёти 2010.
8. Ф.А.Саматов, Ж.Ё.Ёдгоров, И.Б.Рустамова. “Қишлоқ хўжалгини ишлаб чиқаришни ташкил етиш”, Тошкент 2005.

9. У.Н.Носиров. Қорамолчилик “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
Давлат илмий нашириёти Тошкент – 2001 .
10. Р.Х.Хайтов, Б.З.Зарипов, З.Т.Кажадуродов “Ҳайвонлар физиологияси”
“Ўқитувчи” нашириёти Тошкент – 2005.
11. Н.Ҳошимов, И.Қўзиев. “Мол боққан бой бўлур” Фермерлар учун
қўлланма, Тошкент 2011.
12. Э.Тошпўлатов, Д.С.Воҳидова “Зоогигиена ва чорва иншоотларини
лойиҳалаш” (Маъруза матинлари) Тошкент 2000.
13. А.Бакиров, Т.Ш.Акмалхонов, А.Ж.Холматов. Чорвачилик (Маъруза
матинлари) Тошкент 2001.
14. А.К.Амиролов, Б.М.Попова, А.Г.Авизов, А.А.Абдурашитов, Н.Полдугина,
Ш.Х.Акбарходжаев, П.Х.Хомракулов, В.Л.Хусаинова. “Чорвачилик”
Тошкент 1980.
15. Т.Х.Икромов, Н.Е.Саттаров “Умумий зоотехния” Тошкент - “Меҳнат” -
2002.
16. Т.Х.Икромов, У.Р.Қўчқаров “Чорвачилик ” маҳсулотларини қайта ишлаш
технологияси. Т “Шарқ” 2001.
17. Т.Х.Икромов “Қишлоқ хўжалик” ҳайвонларнинг анатомяси ва
физиологияси” (дарслик) Т “Шарқ” 2001.
18. Бородин И.Ф., Кириллин Л.В.-Автоматизация технологических
процессов..-М.:1986
19. Б. Сайитқулов “Францияда қорамолчилик” “Зооветеринария” илмий-
оммабоп журнал ,Нишона 2009 й.

Сайтлар:

20. www.yahoo.com
21. www.google.com
22. www.tsau.ru
23. www.edd.ru
24. www.mcsa/ac.ru

ИЛОВАЛАР